श्रीगणपतिपतये नमः॥ श्रीवाग्देवीश्वरमतलक्ष्मीनमः॥ श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॐ पूर्वग्रंथश्रवणे प्रवृत्तानामुत्तरग्रंथश्रवणे
प्रवृत्तये निरूप्यते इति अथ उपमानं निरूप्यते अनंतरं शब्दो निरूप्यते ज्ञाप्यते वर्त्तमानज्ञापनविषयीभूतः शब्द इत्यर्थः। उप
मानं निरूपणे न शिष्यस्य उपमानज्ञानादुपमानजिज्ञासा निवृत्तौ सत्यां अवश्यं वक्तव्येन ज्ञाने न शब्दं निरूप्यमिति भाव
ः। तत्रेति। वर्त्तमानविषयीभूते तूर्यकं शब्दं इति विशेष्यं च निरूपणविषयीभूतः शब्दः शाब्दप्रमिति करणमि
ति योजनाः। तथा च लक्षणतावच्छेदकं शाब्दत्वं शाब्दप्रमिति करणत्वं लक्षणं प्रमिति करणत्वमात्रं प्रत्यक्षादावतिव्या
प्तेः अतः शाब्दे इति॥ शाब्दकरणत्वं रूपं शब्दप्रमाणसामान्यमात्रविसंवादिवह्निनास्तिचतीत्यादिवाक्ये अतिव्याप्ते
अतः भ्रमीति। अत्रेदं चिंत्यते शाब्दकरणत्वरूपं शब्दप्रमाणसामान्यलक्षणं प्रमिति पदं दत्तेपि वह्निनास्तिचतीति वा
क्ये शाब्दप्रमिति करणत्वरूपसामान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिरस्त्येव। तादृशे वाक्ये वह्नित्वांशे कत्वांशे च प्रमाजनक
त्वात् तादृशे भ्रमजनकवाक्यस्याभावात्। अतएव वानुमिति करणत्वरूपानुमानसामान्यलक्षणं न प्रकृतं तत्र भावः
कृतः। प्रयोजनाभावादिति शाब्दकरणमेव शाब्दं इति सम्यक्। विशेषलक्षणं तु प्रमिति पदं देयमेव। ननु शाब्दत्वज्ञा
नं विना शाब्दप्रमिति करणज्ञानासंभवादत आह॥ शाब्दत्वं चेति। ननु शाब्दत्वज्ञानं तत्र तत्त्वे शाब्दे अप्यपक्षे तत
र भेदानुमितौ शाब्दत्वस्य पक्षतावच्छेदकतया हेतुत्वासंभवापत्तेः। उपमितावति व्याप्तिव्याप्तिवारणाय अ
न्यांतमिति। अन्यांतं पदविषयत्वाव्यभिचारिज्ञाति अन्यत्वेति। सर्वासामुपमितीनां पदशक्तिपदं एकं तया उपमि
तित्वस्य पदविषयत्वाव्यभिचारत्वात् पदापि पत्रकाओषधीज्वरं हंतीति शाब्दे मुक्तपत्रास्तदृश्यौषधीज्वरहं
तीत्युक्ते तादृशौषधीदर्शने तादृशं वाक्यार्थं स्मरणादिपं ज्वरं हंतीत्युपमित्या ज्वरहरणकार्यं करणभावय
त्तत्रोपमितेः पदविषयकत्वाभावे नोपमितित्वस्य पदविषयकत्वं अव्यभिचारित्वेन उपमितावति व्याप्तिस्तद

लक्षणे चशब्दप्रमाणसामान्यलक्षणे प्रमितिपदं व्यर्थमेव आंशिकप्रमाजनकवाक्यस्य लक्ष्यत्वात् सर्वांशे

वस्थैव। तत्रोपमितेः पदशक्तिमात्रपारतंत्र्यादत्रानुमानादिना कार्यकारणभावग्रहणहेतुत्वं। अथवा पदविषयत्वाव्यभिचारि
णीति अन्यत्वस्योपमितित्वे अन्यत्वे इत्यर्थीकरणात्रोक्तदोषः॥ अथवा योग्यतिशब्दव्यक्तिमात्रायत्तशक्तिसमवेतप्रत्यक्षत्वे
वेतधर्मसमवायित्वं शाब्दत्वमिति लक्षणं। ध्रुवं सोपमिति सः शाब्दप्रमिति करणरूपलक्षणविषयः। आमीपालो
जनमिति॥ गोपालानां जडतरत्वे पितरंगनाप्रयंतानुध्यावनं जडतमत्वप्रदर्शनार्थं। आचंडितमिति चकारः आमा
दिकः पाठः। आपंडितं चेति पुनः पाठः। पंडितमपि व्याप्येत्यर्थः। तथा गोपालानां गणमपि व्याप्य पंडितपर्यंतानां
सर्वेषामित्यर्थः। चेत्रवाक्यादनुमर्थं प्रत्येमीति प्रतीतेरिति चेत्रवाक्यजन्यार्थविषयकप्रतीतिमानहमित्यर्थः। चे
त्रवाक्यादनुमर्थं प्रत्येमीति प्रतीतेस्तत्स्मरणित्वे चतया चेत्रवाक्येपि अर्थविषयकप्रतीतिजनकत्वं विषयतया भा
वः। केवलमिति संदधते इत्यर्थः केनविप्रतिपद्यते इत्यनेनान्वयि। अनुमानविध्यपेक्षा। तज्जनकत्वमनुमान
विध्यपेक्षा। अन्यथा च स्वातंत्र्येण वा। तथा च तज्जनकत्वे अनुमानविध्यपेक्षा स्वातंत्र्येण वा तत्र केवलं विप्रतिप
त्ते इति फलितार्थः। तत्रेति। तयोर्मध्ये अनुमानविध्यपेक्षा। तज्जनकत्वमिति शेषः। तदवस्थितिचारिति। आकाश
वत्तिचात्। ननु यथा कथंचित्संबंधेन घटादेरपि आकाशसंबंधित्वं तस्यैव व्याप्तिशरीरसंबंधित्वं
वनिवेशनीयं ननु अधिकरणार्थं। तथा च शब्दोऽनुमानमध्यगतं भवति अत आह॥ दृश्यते चेति। व्याप्ति
नविध्युपाधिमाप्तिज्ञानं अन्यानामपि। अन्वयानुभवः पदार्थयोः संसर्गानुभवः। अयं व्याप्तिज्ञानं विना
पदार्थसंसर्गानुभवः तस्या अनुमितेः ननु व्याप्तिज्ञानं विना शाब्दान्वयानुभवो न भवत्येवेत्यत आह। प्रतिपदति
चेति। प्रतिपदंति च जानंति च। अतः शाब्दबोधविषयीकृते। पामरगणमिति। जडानामगृहीतशक्तिकानां
तथा च तत्सहकारित्वात् शब्दस्य सहकारित्वात् इयं शब्दस्य सहकारिग्रहविषयीभूता। सहकेति। य

श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीवाग्देवीश्वरमतलक्षणेभ्यो नमः॥ श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॐ पूर्वग्रंथश्रवणोपरान्तानामुत्तरग्रंथश्रवणा
प्रवृत्तिर्निरूप्यते इति अथ उपमानं निरूप्यते अनंतरं शब्दो निरूप्यते ज्ञाप्यते वर्त्तमानज्ञापनविषयीभूतः शब्द इत्यर्थः। उप
मानं निरूपणेन शिष्यस्य उपमानज्ञानादुपमानजिज्ञासा निवृत्तौ सत्यां अवश्यं वक्तव्येन ज्ञाने न शब्दं निरूप्यमिति भाव
ः। तत्रेति। वर्त्तमानविषयीभूते तु अर्थकं शब्दं इति विशेष्यान्वयि निरूपणविषयीभूतः शब्दः शाब्दप्रमिति करणमि
ति योजनाः। तथा च लक्षणतावच्छेदकं शब्दत्वं शाब्दप्रमिति करणत्वं लक्षणं प्रमिति करणत्वमात्रं प्रत्यक्षादावतिव्या
प्तेः अतः शाब्देति॥ शाब्दकरणत्वं रूपं शब्दप्रमाणसामान्यमात्रविसंवादिवह्निनासिचतीत्यादिवाक्ये अतिव्याप्ति
अतः भ्रमीति। अत्रेदं चिंत्यते शाब्दकरणत्वरूपशब्दप्रमाणसामान्यलक्षणो प्रमिति पदं दत्वेपि वह्निना सिंचतीति वा
क्ये शाब्दप्रमिति करणत्वरूपसामान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिरस्त्येव तादृशे वाक्ये वह्नित्वांशे कत्वांशे च प्रमाजनक
त्वात् तादृशे भ्रमजनकवाक्यस्याभावात्। अतएव वानुमिति करणत्वरूपानुमानसामान्यलक्षणेन प्रकृतं तत्र भावः
कृतः। प्रयोजनाभावादिति शाब्दकरणमेव शाब्दं इति सम्यक्। विशेषलक्षणे तु प्रमिति पदं देयमेव। ननु शाब्दत्वज्ञा
नं विना शाब्दप्रमिति करणज्ञानाऽसंभवादत आह॥ शाब्दत्वेति। ननु शाब्दत्वज्ञानं तर्हि तत्त्वे शाब्दबोधपक्षे त
र भेदानुमितौ शाब्दत्वस्य पक्षतावच्छेदकतया हेतुत्वासंभवापत्तेः। उपमितावति व्याप्तिव्याप्तिवारणाय अ
न्यांतमिति। अन्यांतं पदविषयत्वाव्यभिचारिजातिशून्येति। सर्वासामुपमितीनां पदशक्तिपदं एकं तया उपमि
तात्वस्य पदविषयत्वाऽव्यभिचारत्वात् यद्यपि यत्रकाश्चौषधीज्वरं हंति इति प्रश्ने मुक्तपक्षे तादृश्यौषधीज्वरे
तीत्युत्तरे तादृश्यौषधीदर्शने तादृक् वाक्यार्थस्मरणादिपं ज्वरं हंतीत्युपमित्या ज्वरहरणकार्यं कारणभावय
हस्तत्रोपमितेः पदविषयकत्वाभावे नोपमितित्वस्य पदविषयकत्वं अव्यभिचारित्वेन उपमितावति व्याप्तिस्तद

तस्यैव लक्षणे चशब्दप्रमाणसामान्यलक्षणे प्रमितिपदं व्यर्थमेव आंशिकप्रमाजनकवाक्यस्य लक्ष्यत्वात् सर्वांशे

तस्यैव तत्रोपमितेः पदशक्तिमात्रपरत्वे तत्र शाब्दानुमानादिना कार्यकारणभावग्रहे तद्ग्रहे पदं। अथ वा पदविषयत्वाव्यभिचारि
जातिशून्यत्वस्योपमितित्वशून्यत्वे स्वीकरणात्रोक्तदोषः॥ अथ वा यो कोचित् शब्दव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिसमवेतप्रत्युत्पन्नसम
वेतधर्मसमवायिनं शाब्दत्वमिति लक्षणं। ध्रुवं सोपमितिः सः शाब्दप्रमिति करणरूपलक्षणसामविष्टः। आसोपालां
गनमिति॥ गोपालानां जडतरत्वे पितरं गनाय पंक्तानुध्यावनं जडतमत्वे प्रदर्शनार्थं। आचंडितमिति चकारः आसा
दिकः पाठः। आपंडितं चेति पुनः पाठः। पंडितमपि व्याप्येत्यर्थः। तथा गोपालानां गनाभिव्याप्य पंडितपर्यंतानां स
र्वेषामित्यर्थः। चेत्रवाक्यादनुमर्थं प्रत्येमीति प्रतीतेरिति चेत्र वाक्यजन्यार्थविषयकप्रतीतिमानहमित्यर्थः। चे
त्रवाक्यादनुमर्थं प्रत्येमीति प्रतीतेस्तत्स्मरणित्वे यतया चैत्रवाक्येपि अर्थविषयकप्रतीतिजनकत्वं विषयतया भा
वः। केवलमिति संदिग्धं ते इत्यर्थः केनविप्रतिपद्यते इत्यनेनान्वयि। अनुमानविध्यपेक्षा। तज्जनकत्वमनुमान
विध्यपेक्षा। अन्यथा च स्वांतं त्रैराशिकवा। तथा च तज्जनकत्वं अनुमानविध्यपेक्षा स्वांतं त्रैराशिकवेति केवलं विप्रतिप
त्ते इति फलितार्थः। तत्रेति। तयोर्मध्ये अनुमानविध्यपेक्षा। तज्जनकत्वमिति शेषः। तदवच्छिन्नेति। आकाश
वृत्तित्वात्। ननु यथा कथंचित्संबंधेन घटादेरपि आकाशसंबंधित्वं तस्यैव व्याप्तिशरीरे संबंधित्वं
वनिवेशनीयं ननु अपि करणत्वं। तथा च शब्दोऽनुमानमध्यगतो भवति अत आह॥ दृश्यते चेति। व्याप्ति
नविध्यपेक्षा व्याप्तिज्ञानमपि शून्यानामपि। अन्वयानुभवः पदार्थयोः संसर्गानुभवः। अयं व्याप्तिज्ञानध्यानं
पदार्थसंसर्गानुभवः तस्या अनुमितेः ननु व्याप्तिज्ञानं विना शाब्दान्वयानुभवो न भवत्येवेत्यत आह प्रतिपति
चेति। प्रतिपंति च ज्ञानं तिच। अतः शाब्दबोधविषयीकृतं। पामराणामिति। जडानामगृहीतशक्तिकानां
तथा वृद्धसहकारित्वात् शब्दस्य सहकारित्वात् इयं शब्दस्य सहकारिग्रहविषयीभूता। कैतेति। अ

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

स्माद्द्वादशमर्थो वेद्य इत्याकारके द्वे स्वर्थः॥ सचेतासमभिधानामपदार्थान्तरग्राहकः अभिधात्मको वा हेतु
रिति॰ अथैवमित्यर्थः। पामरादीति। आभीरादीत्यर्थः॥ अपभाषितेषु को पामरादिसंकेतितज्ञानवत्॥ सईश्व
रसंकेतः। शक्तिभ्रमादिति॰ गगरी घटादिपदे घटादिपाठभ्रमात् घटादौ शक्तिसंबंधेन गगरीपटादिपदभ्रमाद्
त्यर्थः। तेनापभाषितेशब्दे प्रसिद्ध्या भ्रमात् भवेत्। तत्तेति। तद्वदः। ईश्वरसंकेतयद्वः। तेषामपि पामरादीनां
ईश्वरविदुषां मीमांसकादीनामपि॰ तथा ज्ञानं संकेतत्वेन ईश्वरसंकेतज्ञानं॰ आधुनिकसंकेतितानां आधुनि
कैः पित्रादिभिः संकेतितानां कागतिरिति॰ कथं शक्तिग्रहसहकारित्वमित्यर्थः। तेषां ईश्वरसंकेतानामाधादित्य
र्थः। द्वादशेऽनिपातानामकर्मादितीति॰ द्वादशेऽनिपातानामकर्मादित्याकारके स्वर्थः। तस्यापि॰ तेषामपि आ
धुनिकसंकेतितानां चैत्रादिशब्दानामपीति यावत्॰ बहुवचनांतत्वेन प्रक्रांतानां चैत्रादिशब्दानां तस्यैकवचने
नांततद्धर्मेण परामर्शस्यानुचितत्वादीश्वरसंकेतितत्वमीश्वरसंकेतानामपि स्वर्थः आधुनिकसंकेतितानां चैत्र
त्रादिशब्दानां अपि द्वादशेऽनिपातानामकर्मादित्याकारके सामान्ये ईश्वरसंकेतानामपि यत्वमित्यर्थः। इदानीं
ति। शक्तिग्रहसहकारित्वमिति शेषः स्याद्वेतदिति॰ एतद्वस्यमाणं॰ यामिति॰ अनुपदं निरूपितः अयं अस्मा
द्वादशमर्थो वेद्य इत्याकारिकेश्वरज्ञानरूपः। कथं ज्ञातः। किं हेतुज्ञानविषयः उपमानादिति॰ उपमान
जन्यज्ञानविषयइत्यर्थः। तस्योपमानजन्यज्ञानस्य॰ तस्य च वाक्यार्थज्ञानस्य॰ अवसरादिति॰ अवसरादेवेत्यर्थः
। तथा घटमानयेति वाक्यार्थः तच्च घटानयनं च उपलभमानः जानानः। तथा घटानयनरूपया। तस्य प्रयोज्य
वेदस्य॰ प्रयत्नमनुमिनोति क्रियायाः प्रयत्नजन्यत्वादितिभावः। अनुमानस्य कारणं अयं घटानयनाद्य

वालः।

वालः।

नुकूलप्रयत्नवान्॰ घटानयनवत्त्वादिति॰ तेनचेति॰ अनुमितेनेत्यर्थः। तस्य प्रयोज्यवेदस्य ज्ञानमनुमिनोतीति अनुमानप्रका
रकं॥ अयं घटानयनज्ञानवान् घटानुकूलप्रयत्नवत्त्वादिति॰ स्वप्रयत्ने॰ स्वस्य प्रयत्ने॰ तेनवाक्येन तथानि अयादिति॰
ज्ञानव्यापत्त्वात् अयात्॰ ततः ज्ञानानुमितस्यानंतरं तद्वाचकानां तेषां घटानयनगोचरज्ञानकारणानां तेषां शब्दमेव घटमानये
तिवाक्यमेव तदनंतरं॰ तादृशवाक्यकल्पनानंतरं॰ घटादिपदानां घटमानयेति॰ पदानां आपोहाभ्यां अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
भ्यां लक्षितं तस्मिन्निति॰ तस्मिन् घटपदे घटव्यक्तिजनकत्वे॰ अतिप्रसंगभंगाय घटपदस्य शक्तिग्रहं विना घटबोधजनन
कत्वे रूपातिप्रसंगभंगाय॰ तज्जननानुकूलं घटव्यक्तिजननानुकूलं संकेतरूपं॰ तदनंतरं चेति॰ अवसरात् शक्तिग्रहान
तरं चेत्यर्थः। कुचिदिति॰ कलशादिपदे अवसरादिति॰ अत्र शक्तिग्रहे त्वनुवर्तते कुचित्तगवयपदादौ उपमानात् तत्सादृश्यवि
शिष्टे तत्पदवाच्यत्वरूपवाक्यार्थानुभवरूपादुपमानादित्यर्थः अत्रापि शक्तिग्रहइत्यनुवर्तते॰ कुचित्पिकपदादौ शब्दात् कोकिलः
पिकपदवाच्यइत्यादिशब्दाच्छक्तिग्रहइत्यनुवर्तते॰ कुचिद्धातुप्रत्ययादौ मंडूकादिशब्दे च॰ व्याकरणकोशादितीति॰ व्याकर
णात्कोशाच्चेत्यर्थः तथाच धातुप्रत्ययादौ व्याकरणान्मंडूकादिशब्दे च कोशाच्छक्तिग्रहइति योजना व्याकरणात् भूसत्ता
यां लडित्यादिरूपं व्याकरणादित्यर्थः कोशात्मंडूकः स्त्री जनाश्रय इत्यादिकोशादित्यर्थः। स्यादेतदिति॰ एतद्वस्यमाणं॰ द्वयो
रिति वेदयोरित्यर्थः वक्ष्यतेति वालेनेति शेषः॥ तयोरेव॰ वेदयोरेव॰ अन्ययोः। अनवस्थापत्तेरिति॰ तयोरेव कथमिति
रीत्या अनवस्थापत्तेः॥ स्वर्थः अनादित्वात् अनवस्थाया अनादित्वात्। इयमनवस्थादुष्टेवेतीतिः तथाचवी
जांकुरन्यायेन॰ अनाद्यनवस्थादुष्टेवेतिभावः। शंकते प्रत्ययस्यादिना प्रत्ययेखंडप्रत्ययेः। कार्यद्रव्यानधिकरणकाल
नसभावकार्यधिकरणत्वे भावः कार्यधिकरणकालस्य कार्यद्रव्यानधिकरणत्वेवेतिपाठे तत्तेनासिद्धिव्याघा
तः कार्याधिकरणकालस्येति॰ भावः कार्यधिकरणकालस्येत्यर्थः। तेनननमहाप्रलयसाधारणमिति॰ तथाच वह्नि

नीतिरेकशरीरावच्छिन्नो घटमानयेति वाक्यमुच्चारयति। अन्यशरीरावच्छिन्नो घटमानयेत्यर्थः। ततः तदनन्तरं तच्छब्दात्। शरीरादि
ठ्यावच्छिन्ने स्वरूपवदात्मपूर्ववत्। तस्मिन्नुपलभमानो बोध इत्यादिकप्रकारेण संकेतशक्तितेषामन्यादीनां शंकते। अन्यथा अन्यथा
त्यादिना पूर्वसर्गव्यवहारस्येति पूर्वसर्गव्यवहारस्येत्यर्थः एवमप्यनुपपन्नेरिति एतत्पूर्वसर्गसिद्धसर्वत्वमन्यादिभिरप्यनुप
पन्नेः तत्रापि तत्पूर्वसर्गादावपि अन्येमन्यादिभिर्व्यवहारप्रवर्तकाः। प्रतिसर्गसर्गेषु भूयसां बहूनां तथाभावकल्पनायां
व्यवहारप्रवर्तकत्वकल्पनायां शंकते। अस्त्वेकशतासर्वत्र सर्वत्र प्रतिसर्गं मूलव्यवहारप्रवर्तकः। समाधत्ते। सत्यमेति सत्यमेव प्रतिसर्ग
व्यवहारप्रवर्तकत्वेन कल्पनेन एकत्वमेव अस्माकमिति मतमिति शेषः। किमितदर्थस्तु कार्यसकर्तृकं कार्यत्वादिति अनुमानात्सिद्धि
रिति। स्यादेतदिति। एतद्दृष्टमात्रांतरकाशिशब्दस्य सदृशी। तस्य घटशब्दस्य पत्रपत्रिभिन्नेर्थः सः शब्दः तदर्थः सचासौ अर्थश्चेति
तदर्थः तं तदर्थं यथा श्रुतेर्तर्थमित्यपेक्षितं देशांतरीयस्य काशीभिन्नदेशस्थपुरुषस्य तस्य देशांतरीयस्य तस्यापि काशी
स्य गव्यादेव गोत्वमेवेति गोपदस्य कुमित्याकारकं। तथासति गवीतरासमवेतत्वविशिष्टसकलगोसमवेतत्वमेव तत्त्वं तस्य
गोत्वस्य धर्मिता वच्छेदकतयानिवेशेति गोरवापत्तेः यद्धर्मधर्मिताव च्छेदकशक्तिप्रकारकशाब्दबोधइति नि
यमबलाद्गोत्वेत्वं रूपे गोत्वं गोत्वभिन्नं स्यात्। ननु निरवच्छिन्नेतरेतरद्वयं न च शुद्धगोत्वविशेष्यकशक्तिप्रकारकज्ञानादेव
शाब्दबोधः। नतु शक्तिग्रहे गोत्वत्वस्य धर्मिता वच्छेदकतयानिवेशइति वाच्यं। निर्धर्मिता वच्छेदकशक्तिज्ञानस्य शाब्द
बोधजनकत्वात्। तथासति गोत्वं नपदशक्यइति वाध्यत्वं अपदशाया मपि तादृशानिर्धर्मिता वच्छेदकतयानिवेशइति
वाच्यं शक्तिज्ञानाभावे शाब्दबोधापत्तेः इ[illegible]ष्टापत्तौ वा पत्रपत्रिभिन्नतानुभववि रोधाच्चेति चेत्न शक्तिसंबंधेन गोपदवि
शेष्यकगोत्वप्रकारकं गोपदं गौरित्याकारकं शक्तिज्ञानमेव शाब्दधीहेतुः शंकते। कथमिति अशक्तिलाभः आश्रयलाभः
समाधत्ते। तदाक्षेपादिति। तदाक्षेपात्। तस्य आक्षेपात्। तदाक्षेपात्। अत्र च संबंधत्वरूपसंबंधार्थकषष्ठीसमा
सः। तथाच गोत्वेन आक्षेपादित्यर्थः। अशक्त्याक्षेपात् तस्याश्रयस्येत्यर्थमाहुः। तन्त्र। मनोरमे। कथं तर्हि अशक्तिलाभ

व्यापकविषयितानुयोगित्वमेव ननु जातिभासकसामग्र्या नव्यशक्तिबोधजनकत्वं सेयुक्तसमवायादिघटिता
इति प्रश्ने आक्षेपादित्युत्तरस्यैव समुचितत्वात्। नतु व्यक्त्याक्षेपादित्युत्तरस्यैवायमाक्षेपस्तस्येत्यत्र तस्याइति स्त्रीलिंगनिर्देशस्यैव समुचित्वा
त्। नन्वेतस्येति निर्देशस्येति कथं तर्हि व्यक्तिलाभइति प्रश्ने व्यक्तिपदस्यैव निर्देशात्। तं आश्रयं। महमतनिराकरणपूर्वकं गुरुः स्वम
तं दर्शयति। अनुपपत्तिज्ञाने मतेरणापीत्यादिना अनुपपत्तिज्ञानं विनापि। तस्मादिति। गोरस्तीति वाक्यजन्यशाब्दबोधस्यानुप
पत्तिज्ञानं विनापि। गोत्वविशिष्टविषयकत्वादित्यर्थः। समानविभिन्नवैधर्म्यं जातिआश्रयकसामग्री गाद्यत्वं जातिविषयितानुयोगि
विषयितानवच्छेदकत्वमिति यावत्। तेन जातिव्यक्त्योर्विभिन्नआश्रयकत्वेन सत्तिः। समानविभिन्नवैधर्म्यमेव दर्शयति। यावतीति
। इदमेव व्यक्तौ जातिविषयितायाव्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानादिघटितायाश्च जातिभासकसामग्र्याः संयोगादिघ
टितव्यक्तिभासकसामग्रीतो व्यापकत्वज्ञानादिघटितव्यक्तिभासकसामग्रीतश्च भिन्नत्वादत आश्रयेति। अन्य
शब्दशक्त्या अन्यस्मिन्नशब्दशक्त्येत्यर्थः अन्यबोधने। त्वशक्यभिन्नबोधनेति प्रसंगः घटशक्त्या पटबोधप्रसंगः
। नन्वेतादृशानियमे किंमानमित्यतआह। अन्यथानुपपत्तेरिति। तथैव जातिशक्तपदस्य जातिविशिष्टबोधकत्वमेव। तत्जातिपदशक्तस्य
जातिबोधकत्वं। अत्र मीमांसकभिन्नानैयायिकाः। नहीमे ते। नस्वीकुर्वंति। तथासति जातिशक्तस्य जातिविशिष्टबोधकत्वे गोत्व
मस्तीत्यतो विशिष्टविशिष्टत्वयापत्तेरिति। अथ गोत्वं नपदं किंतु गोपदघटितं वाक्यमेव। न हि शक्तिरस्तीति चेत्। न
गोत्वमित्यत्र गोपदोत्तरत्वप्रत्ययस्य गोत्वे शक्तत्वात्। भावप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मबोधकत्वस्य गुणा
शिरोमणौ प्रतिपादितत्वादिति। अथ किंतु वाक्यानामनुपयुक्तत्वादुपेक्षितं। तस्मादिति। गोत्वमस्तीति वाक्यत्वात् गोत्वा
विशिष्टबोधापत्तिरूपबाधकेन जातिशक्तपदस्य जातिविशिष्टबोधकत्वाभावादित्यर्थः। गोत्वविशिष्टत्वशक्तिर
ति। गोत्वादिविशिष्टत्वेत्यर्थः। नतु केवलत्वादौ अत्र गवादिपदानामिति षष्ठ्यंतमनुवर्तते। उक्तदोषइति। कथं
गोरस्तीति वाक्यादेशांतरस्थस्य पुरुषस्य गोत्वप्रत्ययो न स्यात्। इत्यापुक्तदोषइत्यर्थः। सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्ति

त्वं अनेनैव कुर्वतोमते त्वाह अस्तु वेति नन्वेकं गो व्यक्तौ शक्तिर्गोत्वादिवान्यगो व्यक्तौ भी ने भविष्यतीयतेत्राह अन्यशक्तिग्रहादिति
अतिप्रसंगइति गोपदात्मकिपादेरपि बोधप्रसंगइत्यर्थः। इत्येवमिति एवं गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहस्य गोत्वविशिष्टप्रत्यायकत्वे अ क
नतिप्रसंगादिति अन्यशक्तिग्रहादन्यव्यक्तिबोधनेऽकृतोषः अतिप्रसंगः। गवादिपदान्महिषादिबोधप्रसंगरूपस्तस्याभावादितअर्थः
प्रदापिकमतेऽस्वरसं प्रदर्शयन्नमतांतरमाह॥ गवेति गौरवादिति विशिष्टशक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः। नचैवमिति एवं गोव्यक्तिना
शक्तिर्नशक्तिकल्पनेऽत्यर्थः। गोत्वावच्छेदकस्येति गोत्वभाने गोत्वेशक्यतावच्छेदकत्वमेवनियामकमितिभावः। स्यादेतदिति एतत्
ग्रहपदस्यमानां पदीति। गोपदस्येति शेषः। तस्यानेकस्यान्वयरूपस्य गोपदार्थशुक्लपदार्थयोः संबंधरूपस्य अशक्यत्वात् गोप
दशुक्लपदयोरशक्यत्वात् अतिप्रसंगादिति गोपदात्पटादेरपि बोधप्रसंगादित्यर्थः। गवान्वयेगोसंबंधः। अतिप्रसंगस्यात
गोपदात्पटादिबोधप्रसंगः स्यात् अन्वयविशिष्टशक्तिग्रहात् व्यवहाराद्वा तस्यान्वयविशिष्टे शक्तिग्रहात्। अन्वये पि पदार्थ
संसर्गेपि शक्तिः पदानां स्मारिका शक्तिः। अन्वयस्य पदार्थसंसर्गस्य अन्यत्वभ्रमत्वादिति गोशक्तपदत्वभ्रमत्वात् अन्यत्वभ्रमस्या
पि शब्दार्थत्वे नत्वगोछेदापत्तिः नत्वर्थापि शक्तिकल्पनापत्त्या नत्वगोछेदापत्तिः। कार्यत्वान्वितेसाक्षात्परंपरान्यतरसं
बंधेन कार्यत्वान्विते पदानां सर्वेषां पदानां शक्तिः आनुमानिकी शक्तिः। कारणतानिर्वाहिका शक्तिरितियावत्। अत्रेदंतत्त्वं
शक्तिर्द्विविधा एकाकारणतानिर्वाहिका अपरा पदसंकेतरूपा इयमेवस्मारिका शक्तिरितिगीयते प्रकृतेचशक्तिपदं कार
णतानिर्वाहिकाशक्तिपरं साचानुभाविकाशक्तिरितिगीयते वस्तुतस्तु आनुभाविकाशक्तिः कारणतारूपैव। तथाचसा
क्षात्परंपरयापटविषयकानिरूपितकार्यत्वविशिष्टविषयताशालित्वेन कार्यतापटपदानामत्वेन कारणतेत्या
दिसर्वेषांपदानां कार्यत्वान्वितपदार्थबोधजनकत्वावधारणमित्यर्थः। शक्तिपदस्य स्मारकशक्तिपरत्वं तुन संगच्छते गु
रुणि नीतावेव पटादिपदानां स्मारकशक्त्यभ्युपगमात् अतएवतन्मतेपि पदजन्यपदात्स्मृतिर्गत्वादिरूपे तो व अनुभव
स्तु लिङ्गादिपदसाचिव्यात्कार्यतावशिष्टस्येवेति पटमानयेत्यादौ पटादौ कार्यत्वान्वयः परंपरयानयनादौ च का

स्मारकशक्त्यभावेच पटादिपदमिति पटादिपदात्कार्यत्वानुपस्थितौ पटादिपदं कथं तदन्वयं बोधयेदिति योजनांतरं चि
तबोधकार्यत्वान्वितबोधं ननु पटादिपदात्कार्यत्वानुपस्थितावपि पटादिपदस्य कार्यत्वविशिष्टशाब्दबोधजनकत्वे किं बाध
कमित्यत आह। कार्यत्वान्वयबोधइति तदुपस्थितेरपि कार्यत्वोपस्थितेरपि हेतुत्वादिति प्रकृते च तदभावादिति भावः॥
तिहेतोर्नार्थवादस्याप्रामाण्यमिति अर्थवादस्य शब्दस्य शब्दप्रमाजनकत्वेनेत्यर्थः आवापोद्वापाभ्यां अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
लाघवात्कार्यत्वान्वितपटपदस्य पटस्यलाघवात् नतु कार्यत्वान्वयेपि शक्तिग्रहइति प्राक्तनमनुवर्तते अन्यत्व
भ्रमत्वात् अन्वयस्य पटादिशक्तपदत्वभ्रमत्वात् प्रथमं व्यवहाराद्वा शक्तिग्रहः पूर्वकाले च व्यवहाराद्वा शक्तिग्रहः काले च अन्यत्व
भ्रमत्वे पटादिपटादिपदत्वभ्रमत्वे। प्रथमं अन्यत्वभ्रमानुपस्थितिकालात्प्रागन्यत्वभ्रमत्वानुपस्थितिकाले च पदार्थस्मिन्काले तद
पस्थितेरन्यत्वभ्रमत्वमनुपस्थितेः तदा तस्मिन्काले अन्यत्वभ्रमत्वोपस्थितिकाले तदुत्तरकाले च पटमात्रे केवलपटे साक्षा
त्कार्यत्वान्वयेशक्तिः गौरवात् कार्यत्वान्वयेपि शक्तिकल्पने गौरवात् कथमिति बाधितुमीष्टे इत्यनेनान्वयः ननु प्रथमप्रवृत्तौ
दवत्वत्वादित्यत आह। नहीति शास्त्रे तत्तन्मतस्य प्रतीत्या चरमप्रवृत्तौ शास्त्रजन्यपटं तारकादिमहत्त्वप्रतीत्या ननु चरमप्रवृ
त्तौ दृष्टामपि पटं तारकादिमहत्त्वप्रतीतौ शास्त्रजन्यत्वमेव वक्तव्यमतोऽन्यथा पूर्वं प्रतीतपटं तारकादिमहत्त्वं तावाध्यतां चरमप्रवृ
त्तौ पटमात्रशक्तिकल्पनायां तु नकिंचिन्नत्वमित्यत आह॥ चरमकल्पनायां त्वाह लाघवं सहायतया कार्यत्वान्वि
तपटत्वाद्येतया पटत्वस्य चक्षुरूपसहायतया अत्र वाक्ये यथा भेदे तदन्वयं अवलंबत्वेतथा चलाघवं सहायतयापि अ
वलंबत्वाच्चेत्यर्थः। नचात्र लाघवं सहायतया बलवत्वेपि चरमकल्पनायां लाघवं सहायतया नबलवत्वमित्यत आह किंचैव
मितरवंसर्वेषां शब्दानां कार्यत्वान्वितशक्तिकल्पने काव्यादिभ्यः रघुवंशकाव्यादिभ्यः अनुभवसिद्धं प्रत्यक्षसिद्धः। अन्व
यानुभवः पदार्थयोः संसर्गानुभवः असंसर्गानुभवः संसर्गस्य संबंधस्याभावो काव्यस्य पदोपस्थापितपदार्थेष्वि
तिभावः तदापत्तेः असंसर्गग्रहमात्रापत्तेः दृष्टापत्तावहा। तथाचेति। तथाचपटमानयेत्यादावपि असंसर्गग्र
हमात्राभ्युपगमेच शब्दप्रामाण्यप्रत्याशया शब्दप्रामाण्यप्रत्याशागमने सुतरां शब्दप्रामाण्यगमनमितिभावः न
पटमानयेत्यादौ तत्रैव लजनानुभवसिद्धो न्वयानुभवोपहतुं न शक्य इत्यत आह किंचैवमिति

ज्ञानवान् वा घटानयनगोचरं प्रवृत्तिमत्त्वात् अत्र कार्यकारणभावग्रहरूपानुकूलतर्कप्रमाणप्रवृत्तिसमयेऽपि संसर्गग्रहात् पदार्थव
र्गचाचयः साक्षात्कृतिर्दुःखं चापवर्गो कार्यान्वितेशक्तिं कुत्पादयति। तथा हीति। प्रयोजकवाक्यं श्रुत्वानन्तरं प्रयोजकस्य घटमानयेत्यादिवाक्य
श्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिमुपलभमानः प्रयोज्यवृद्धस्य घटानयनादौ प्रवृत्तिमुपलभमानः ज्ञात्वा घटपदादवगतीतशक्ति
कः। तत्प्रयोजकतया घटानयनादिगोचरप्रवृत्तिप्रयोजकतया कार्यतावैशिष्ट्यं ज्ञानमनुमितेति। अनुमानप्रकारस्तु। अयं प्रयोज्यवृ
द्धः कार्यतावैशिष्ट्यं घटानयनज्ञानवान् घटानयनविशेष्यकं कार्यतात्प्रकारकं पदार्थः पदार्थसंसर्गभावग्रहाभावादिति यथा
ता आप्तवचनविज्ञानशंकते। ननु सर्वेषामिति। कार्यत्वान्वितं वाचकत्वात् तद्वाचकेति कार्यतावाचकेत्यर्थः अत्रप्रमाणं शाब्द
मानजनकत्वाभावः प्रथमवादे वाक्यघटकीभूतशब्दानामपि कार्यतावैशिष्ट्यं वाचकत्वादिति भावः। तत्र तयोः शक्त्योर्मध्ये कार्य
त्वान्वितेसाक्षात्परया कार्यतावैशिष्ट्ये कार्यतावैशिष्ट्यं शाब्दबोधजनकत्वनिर्वाहिका शक्तिः पदस्यर्थः। तथा च कार्यत्वे घटादि
पदस्य एवं सर्वेषां पदानां कार्यत्वान्वितशक्तिकल्पनेऽर्थवादरूपाणां कार्यत्वोपस्थापकपदासमभिव्याहृतानां श्रुतिवेदः। स्मृति
मनुयाज्ञवल्क्यादिः इतिहासरामायणादिः पुराणविष्णुपुराणं प्रामाण्यं प्रमाणप्रमाणजनकत्वाभावः। तथा चेति। श्रुत्यादी
नां प्रामाण्यप्रसंगे चेत्यर्थः। मिश्रैः वाचस्पतिमिश्रैः। तस्मादिति। पुरुषमुत्पश्यामहे इति योजना। तस्माद्दुःखाद्दोषग्रस्तमतप्रयो
जकत्वात् इति शंकार्थमाह। एवमित्यादि। एवं वदन् श्रुत्यादीनां प्रामाण्यं वदन्। वर्णा अत्यासेति। वर्णा येषां कथोर्ध्वत्यासः स्थाः
नेकः कस्यानेरः। इत्येवं रूपः। लिपिसाम्यं यत्। तकारसादृश्यं भकारे। इदं च जो ज्ञात्वा। मिथ्यानान्तरेच संभवति। नो गतान्तरेच श्रुतौ
रेव भकारे संभवति। न त्वन्यादृशभकारे। तकारी। शब्दस्य सह कारी। गंगापदस्त्रीरत्वयोनस्यादिति। तीरं गंगापदस्य शक्तेरभा
वादित्यर्थः। तत्त्वेन शक्तित्वेन वृत्तित्वेन शक्तिभक्तगान्यतरत्वेन। इयं शाब्दबोधप्रयोजिका लक्षणानाम। नाम्नालक्षणापदवा
च्येति यावत् वृत्तिः काकिस्वरूपा। शक्याद्दशक्योपस्थितिरिति। शक्योपस्थितेर्शक्योपस्थितिरित्यर्थः। गंगायां घोष इत्या
दौ प्रथमतो गंगापदात्प्रवाहोपस्थितिः। प्रवाहोपस्थितेस्तीरोपस्थितिरिति सीत्यो सर्वत्र शक्याद्दशक्योपस्थितिर्वा ध्वा। ननु सेव
नतूपस्थितिरेव वृत्तिरित्यर्थः॥ वृत्त्यापरजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुत्वं। ननु वृत्त्यात्मकपदार्थोपस्थितिरिति भावः
॥ अन्वयेऽपि अशक्येऽन्वयेऽपि। नच शक्ये प्रकारविशेष्ये तात्पर्यस्य लक्षणात्वं स्वीक्रियते। अतोऽन्वये तात्पर्यस्य लक्षणा
त्वमत आह किंचेति। तात्पर्यस्य निर्वाहिका वृत्तिः शक्तिर्लक्षणा च

॥६॥ भा॰ संबंधे लक्षणाभावप्रसंगेपि राजसंबंधः पुरुष इतिवत राजसंबंधः पुरुष इत्यत्रैव अन्वयः स्यात् राजपुरुष इत्यत्रापि अन्वयः
स्यात् इति तेतोः। तद्वैषम्यादेव स्यात् षष्ठ्यर्थलाभावे रूपदोषतादेव स्यात् शक्तिविरहे गमे पुरुषात्मकसमुदाये शक्ति
विरहे ननु राजपुरुषसमुदाये शक्त्यभावे लक्षणायां किंवा बाधकमित्यतआह। स्वशक्त्येति। तथा च लक्षणायाः स्वशक्ति
घटितत्वात् स्वशक्त्यभावे लक्षणाया अप्रसंभवइति भावः। ननु पक्षेतेऽवेत्यादिशंकायां समाधानमाह। उच्यतइ
ति तथा च राजपदस्य राजसंबंधिलक्षकत्वे च नचैवमिति। एवं लक्षणायां राजपदार्थस्य राजसंबंधिनः पुरुषपदार्थ
नपुरुषेणासतभेदान्वयेकर्मधारयापत्तिः राजपुरुषइत्यादौ कर्मधारयसमासापत्तिः। समासपूर्वदशायां तुल्यार्थ
त्वाभावात् एकधर्मिबोधकत्वाभावात् तथा च यत्र विग्रहदशायां तुल्यार्थकत्वं तत्रैव कर्मधारयइति भावः
। तुल्यार्थषष्ठ्यैव राजपुरुषइत्यादौ अनुसंधीयमानतुल्यार्थषष्ठ्यैव अन्वयसंबंधे तथा च राजपदार्थः षष्ठ्य
संबंधे षष्ठ्यर्थः संबंधः पुरुषपदार्थे पुरुषे प्रकारतयाभासते नामार्थयोर्न परस्परमन्वयइति भावः। षष्ठीलो
पमजानतः राजपुरुषइत्यादौ राजपदोत्तरषष्ठीलोपमजानतः पुरुषस्य तु राजपुरुषइत्यादौ अन्वयप्रत्ययः संसर्गप्रत्यय
यः। शक्तिभ्रमात् राजपुरुषइत्यादिसमुदाये शक्तिभ्रमात् ननु राजपुरुषात्मकसमुदाये शक्त्यप्रसिद्ध्या न तद्भ्रमः संभवती
त्यतआह राजपुरुषलक्षणायां वेति। राजपदस्य राजसंबंधिनि लक्षणायां वेत्यर्थः। यद्वा शक्तिभ्रमादित्यस्य शक्तिसंबंधे
न राजपुरुषात्मकसमुदायभ्रमादित्यर्थः क्रियतेऽनया प्रसिद्धिः। कीर्यते कुरित्यनेनाव्यवस्थोद्भावनं। तदीयं तु षष्ठीलोपा
जानद्दशायां राजपदलक्षणाया एव कल्पे सर्वदैव राजपदलक्षणायान्वयबोधः। तत्तुल्यं षष्ठीति वक्तुं तत्तु राजपुरुषइ
त्यादौ पुरुषपदस्यैव राजसंबंधविशिष्टपुरुषे लक्षणा राजपदात्पर्यग्राहकं तथा च समासजन्यबोधविग्रहवाक्य
जन्यबोधयोः समानाकारत्वमपि संभवति नान्यर्थेति धेयं समासस्य शब्दसमुदाये पराजपुरुषात्मकशब्दस
मुदायविशिष्टार्थे राजसंबंधविशिष्टपुरुषात्मकविशिष्टार्थे नचैवमिति। एवं राजपुरुषात्मकशब्दस
मुदायस्य राजसंबंधविशिष्टपुरुषात्मकविशिष्टार्थे शक्तिस्वीकारे अविदुषोपि अजानतोपि समस्तशा

क्तिग्रहः समासस्य शब्दसमुदायशक्तिग्रहः। अनुशासनात् समासेखलु भिन्नैव शक्तिः पंकजशब्दवत् इत्याद्यनुशास
नात् सप्तमर्थः पदविधिरित्यनुशासनाच्च तदर्थ अत्र समर्थः पदविधिरित्यत्र परमुद्दिश्य पदोविधीयते समासादि
समर्थः विग्रहवाक्यार्थाभिधाने शक्तः साधुरिति अनुशासनग्रहः। निरुक्तानुशासनग्रहः संभवतीति नचैवं
एव शब्दग्रहेतसमासे खलु भिन्नैव शक्तिरित्यनुशासनग्रहे किं बाधकमिति वाच्यं अवयवशक्त्यग्रहे अवयवश
क्तिभिन्नैव शक्तिरित्यनुशासनस्य यथासंभवात् अभावज्ञानेप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वात् एवमपि अवयवशक्त्य
ग्रहे समर्थः पदविधिरित्यनुशासनग्रहोपि न संभवति अवयवशक्तिग्रहस्य विग्रहवाक्यार्थज्ञानहेतुत्वात् तथा
च समासस्य शक्तिग्रहस्य विग्रहवाक्यार्थज्ञानहेतुः। समस्तेत्यादिसंभवतीत्यंतः। इतीति इतिहेतोरित्यर्थः। तच्छक्तिग्रहस्य अवयवशक्तिग्रहस्य
समुदायशक्तिग्रहहेतुत्वात् अनुशासनग्रहस्य समुदायशक्तिग्रहप्रयोजकत्वात् अवयवलक्षणायां वा पक्षे
जपदार्थे राजसंबंधाद्यैलक्षणयैव राजसंबंधिपुरुषशब्दबोधोपपत्तौ समुदायशक्तौ राजपुरुषात्मकसमु
दायशक्तौ मानाभावात् प्रमाणाभावात् राजपदोत्तरपुरुषपदस्य न शक्तिः तावच्छब्दकशक्तितावच्छेदकत्वप्रकारकप्र
मितिविषयत्वाभावात् इत्यत्रतात्पर्यं तेन समुदायशक्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः। नन्वनिरुक्तो हेतुरसिद्ध इत्यतआह तदुक्ति
रिति। वक्ष्यतिरिति शेषः। परिति पूरणीयं तथा च वक्ष्यते तदुक्तं यतेजहत्स्वार्थाजहत्तत्रैव यत्र रूढिर्विशेषिणीत
। अयं
वातदुक्तमिति तत्र राजपुरुषइत्यादिसमुदाये शक्त्यभावे तदुक्तं वक्ष्यते तदुक्तं तत्र जहत्स्वार्थाजहत्तत्रैव यत्र रूढिर्विशेषिणीत्य
नेन जहति स्वानि पदानि यं स जहत्स्वः जहत्स्वः अर्थो यस्याः सा जहत्स्वार्था। एतादृशी रूढिस्तु तत्रैव स्वीक्रियते इति
शेषः। यत्र रूढिर्विशेषिणी। अवयवार्थतावच्छेदकविशेषिणी तथा च राजपुरुषात्मकसमुदायस्य राजसंबंध
विशिष्टपुरुषे रूढिः अवयवार्थतावच्छेदकविशेषिणी भावात् किंतु अस्य कर्मधारयसमुदायस्योपस्थितिव
शेषः रूढिः स्वीक्रियतएव अस्य कर्मधारयत्वमुद्दिश्य यत्र रूढ्यवयवार्थतावच्छेदकविशेषात् एतच्चात्र स्प
ष्टं तथाहि जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे हेत्वन्ते ते पुनस्त्रिधा भेदः संसर्गोऽभयं चेति वा अवस्थितेः। जहति स्वानि
पदानि यं स जहत्स्वः जहत्स्वः अर्थो यस्याः सा जहत्स्वार्था पदवेत्तीनां तद्धितो पदानामानर्थक्यमित्यर्थः

अयमभावः। समासशक्त्यैव गवादिविशिष्टपुरुषभानसंभवेन राजपुरुषपदयोरपि न लक्षणा दोषकत्वं कल्प्यं वृषभयावका
दिपदानामिव। अन्यथा राजपदेन विग्रहवाक्यस्थराजः स्वामी तत्रैव स्थितिः स्वस्वामिनः पुरुषस्य स्वस्मिन्
राजपुरुषस्य स्वस्वामिनः। अतः कथमिति। न जहति पदानि स्वार्थं यस्मात्सा अजहत्स्वार्था अयमभिप्रायः।
राजपुरुषादिसमासादौ नातिरिक्ता शक्तिः कल्प्या कार्यभावात्। तत्र राजादिपदादेव स्वार्थोपस्थितिसंभवेन कल्प्यनस्य
स्वपरार्थत्वात्। अतः शक्तिः त्यागोऽप्रामाण्यं कः तथा च कौलादिवत् शक्त्यैव विशिष्टार्थबोधः। अ
यमेव व्यपेक्षापत्तिमतां तरस्वेन भाष्यकारैः कः। न चेत्समासे राजपुरुषादिसमासे रूढ्येति विशेषणान्वया
पत्तिः सविशेषणानां नान्वयः निर्वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति वार्तिकारणं तत्कल्प्यानुसारेण तद्रूढ्यजहत्
स्वार्थत्वादिति। तस्मात्समुदायशक्तौ मानाभावात्। अन्यथोपपत्तौ अवयवशक्तेः समुदायेऽपपत्तेः स्यादेतदिति
॥ एतदसमीचीनं स्यात्। भवेत्। चित्रगुः स्वामिनीति पाठस्तु प्रामादिकः। चित्रगवस्वामिनिवेति पाठस्तु युक्तः
गोतात्पुरुषात्गोरत्र किरन्तु कीत्यनेन सूत्रेण टच्प्रत्यातात्र चित्रगुसमुदाये चटकपदे। नाद्यः॥ गोपदं
गोस्वामिलक्षकमिति प्रथमं कल्प्यो न तस्य गोः पदार्थैकदेशत्वात्तो स्वामिनः पदस्यार्थैकदेशत्वात्। अ
सत्वपदार्थैकदेशत्वादेव। इदं च गवान्वयापत्तेरित्र हेतुः। अथवा अत एव वस्त्रमात्रादौ वादेव। नांत्योपि
चित्रपदं चित्रस्वामिलक्षकं इत्यं त्यक्तव्योपि न। गवान्वयापत्तेः। चित्रगवान्वयापत्तेः। गोपदं तु तात्पर्य
कमिति॥ इत्यस्यापवादकं शक्यत्वादित्यर्थः। विनिगमनुमिति। एकतरपक्षपातयुक्त्या वोजयितुमित्यर्थः। तथा
चगोपदस्य चित्रगवीस्वामिलक्षकत्वाभावे हेतुर्विनिगमनुमशक्यत्वादिति। अत्रेदं चिन्त्यं चित्रगुमानयेत्यादौ गो
पदस्य चित्रगवीस्वामिलक्षणाचित्रपदं तात्पर्यग्राहकमिति कल्प्यं एव सम्यक्। विभक्त्यर्थान्वयानुरोधा
त्। चित्रपदस्य चित्रगवीस्वामिलक्षणागोपदं तात्पर्यग्राहकमिति कल्प्यं तन्न सम्यक्। विभक्त्यर्थान्
न्वयप्रसंगात्। तथा च विभक्त्यर्थान्वयत्रयविनिगमकसत्त्वात् गोपदं एव चित्रगवीस्वामिलक्षणेति मा

तांतरमाह। तस्मात्। तस्मात्गोपदचित्रपदनिष्ठात्तं विनिगमकाभावादेकतरपक्षपातिपुक्त्यभावात्। समुदाये चि
त्रगुसमुदाये। शक्तिरेवेति। एवकारेण चित्रगुसमुदाये चटकपदे लक्षणाव्यवच्छेदः। पदद्वये गोपदे चित्रप
दे च नतु समुदाये नतु चित्रगुसमुदाये। अन्यलभ्यत्वात् चित्रगवीस्वामिनोर्लक्षणान्यत्वात्तल्लक्षणान्यभ्यनि
त्रगवीस्वामिकत्वादिति यावत्॥ समुदाय एव चित्रगुसमुदाय एव। तत्र लक्षणा चित्रगवीस्वामिनिलक्षणा। वा
स्यापि चित्रगुरिति वाक्यस्यापि। विशिष्टं चित्रमित्रागोः अन्यथा वाक्येन लक्षणानेकीकारे कागतिः। न पदेन
लक्षणानिर्वाहः। नाहतीरं गभीरमिति। नन्वनदीतिपदस्य नदीतीरे लक्षकत्वेन घोगभीरान्वयः संभवती
ति वाच्यं। तथापि नघोः पदार्थैकदेशत्वेन गभीरान्वयासंभवात्। तस्मात्पदद्वयलक्षणापि संभवात् अत
नदीबोधकत्वं नानुपपन्नमत आह। बोधकत्वेवेति। गभीरयोर्न दीति भागस्य गभीरमित्रनदीबोधकत्व
वत्पर्थः। तथा च बोध्यसंबंधस्तीरसंभवतीति भवः। लक्ष्ये गभीरपदस्यान्यत्र गभीरनदीतीरे विभक्त्य
र्थान्वयापत्तेः गभीरनदीतीरे नदीपदोत्तरसप्तमीविभक्तेः प्रकृतिः। न दीपदोत्तरसप्तमीविभक्त्यान्व
यः स्यात्। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति भावः। नन्वनदीतीरे गभीरयोर्न दीति भागस्य
नदीपदोत्तरसप्तमीविभक्तिप्रकृतित्वाभावेपि नदीपदरूपतादृशविभक्तिप्रकृतिपदितत्वमस्त्येव तथा
च प्रत्ययानां प्रकृतिपठितार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव स्वीक्रियते॥ अथ तीरे गभीरयोर्न दीति भागस्य
स्थे गभीरनदीतीरे नदीपदोत्तरसप्तमीविभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिरत आह। गभीरयोरिति॥ सप्तम्यनापत्तेः अथ
गभीरपदस्य नदीपदस्य चलिरर्थकत्वेन विशेष्यबोधकपदेन सहैकार्थत्वाभावात् सप्तमीविधायकानुशासनाभा
वादिति भावः। विशे[illegible] ष्यतो विभक्तिविधायकमनुशासनं च विशेष्येण सहैकार्थत्वाभावात् सप्तमी

भवेत् यत्र विशेषणी तत्र लिंगादयः आपोविशेष्यस्य विशेषणो लिंगादयः इत्यत्रादिपदेन संख्याविभक्तयोः
परिग्रहः लिंगसंख्याविशेषणविशेष्यताविभक्तिः पुनरेके विशेषणविशेष्यो रित्यादित्यादिकं बोध्यं
विभक्त्यंतभागस्यैवेति गभीरायां नद्यामिति भागस्यैवेत्यर्थः नतु विभक्तिरहितस्य गभीरायां नदीति भाग
स्येत्यर्थः अप्रयोजकत्वादिति। गभीरायां नद्यामिति भागस्य प्रयोजकत्वादित्यर्थः॥ अत्र यद्यपि गभीरायां नद्या
मिति वाक्ये प्रत्ययभावेपि स्ववोध्यसंबंधत्रयानन्तर्यसंभवत्येव स्ववोध्यावाः नद्याः परं परसं
बंधस्य तीरस्य प्रत्ययेपि सत्वात् तथापि स्ववोध्यसंबंधोलक्षणोत्र स्ववोध्यत्वं परिस्वतन्त्रवोध्य विष
यत्वं तदाकारत्वादिसंबंधेन घटपटस्मरितगमनादेः संबंध्यग्रहपस्थितस्य घटादेः अन्वय
वोध्यापत्तिः। परश्चस्वतन्त्रवोध्यविषयत्वं तदा गंगापदेन तत्तीरस्य विरहत्रसंगः तेन गंगापदेन पृथि
वीतशब्दवोध्यानन्तरं वृत्तिमत्वेनैव पदस्य वोध्यकत्वेनान्योन्याश्रयप्रसंगश्च। तस्माद्वृत्तिमत्वे
वोध्यत्वं वाच्यं। तदभिप्रायेणाह क्रमशक्तत्वादिति। तथा चैकशक्तिभावात् शक्त्या स्ववोध्यसंबंधत्रय
नन्तर्भावः क्रमशक्तत्वादिति भावः। तस्माद्गभीरायां नद्यामिति वाक्ये लक्षणया अप्रसंभवात् पदद्वय
एव गभीरपदेन नदीपदेन च। विनिगमकाभावात्। एकतरपक्षपातपुरस्कारभावात्। विशिष्टनदीतीरे
गभीरनदीतीरे। न चैकपदवेद्यत्वमिति भावः। परस्परतात्पर्यग्राहकत्वादिति। गभीरपदस्य
विशिष्टनदीतीरे लक्षणायां नदीपदं तात्पर्यग्राहकं। नदीपदस्य विशिष्टनदीतीरे लक्षणायां
गभीरपदं तात्पर्यग्राहकमिति। संप्रदाय इत्यस्य स्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु चित्रगुरित्यत्र चित्रपदं चि
त्रगवीसंबंधि परं गोपदं गोस्वामिपरं गोपदार्थिस्वामिनि चित्रगुसंबंधि न स्वातंत्र्येनान्वे

पः संभवत्येव एवं गभीरायां नद्यामित्यत्र गभीरपदं गभीरनदीसंबंधिनि लक्षणाकं। नदीपदं च तीरे लक्ष
णाकं तथा च गभीरनदीसंबंधिनि तीरे घोषइत्यन्वयवोध इति सर्वपदानां सार्थकत्वेन नकाप्य
नुपपत्तिरिति। ननु प्राप्तमुदकं यमसौ प्राप्तोदकोग्राम इत्यादिवद्द्वौ प्राप्तोदकपदसोदककर्तृक
प्राप्तिकर्मणि शक्तिरेव रूपकी॥ अन्यथा प्राप्तपदस्य तात्पर्यग्राहकतया उदकपदस्य प्राप्तिकर्मणि
प्रोदकसंबंधिलक्षणया प्राप्तिकर्मणि प्रोदकसंबंधी ग्राम इति बोधोपपादनेपि उदककर्तृकप्राप्ति
कर्मग्राम इति सर्वजनानुभवसिद्धबोधोनुपपन्न एव नचैवं प्राप्तेत्र कृत्प्रत्ययस्य कर्तरि विहितस्य
कर्मणि लक्षणया उदकप्राप्तिकर्मग्राम इति बोधोनानुपपन्न इति वाच्यं। समानाधिकरणप्राप्तिपदिका
र्थयोर्भेदान्वयस्य युक्तत्वेन उदकाभिन्नप्राप्तिकर्मेति बोधः स्यात्। अन्यथा समानाधिकरणप्राप्तिप
दिकार्थयोर्भेदान्वयस्य युक्तत्वभंगापत्तिः। न च समानाधिकरणप्राप्तिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वय इत्येव
युक्तत्वापत्तिः। प्रकृते च न प्राप्तिपदिकार्थयोर्भेदोन्वयः। किंतु धात्वर्थप्राप्तौ कर्तृतासंबंधेन प्राप्तिप
दिकार्थोदकस्यान्वय इति वाच्यं। धात्वर्थप्राप्तिपदिकार्थयोरभेदेनान्वयस्य युक्तत्वात्
। अन्यथा एवं दत्तः पचतेओदन इत्यत्र कर्तृतासंबंधेन दत्तस्य पाकेऽन्वयसंभवेन निराकांक्षत्वा
नापत्तेरित्यत आह। विस्तरस्तु। तदर्थं अप्राप्तोदकोग्राम इत्यत्र धातूदककर्तृकप्राप्तिपरः तो
प्रत्ययः कर्मत्वपरः। उदकपदमाश्रयपरं। तथा चोदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वाश्रयो ग्राम इत्यन्व
यबोधः। यद्वा उदकपदं उदककर्तृपरं। तस्य च धात्वर्थप्राप्त्याश्रयभेदेनान्वयः कृत्प्रत्ययः कर्म
परः। एवं चोदककर्तृकप्राप्तिकर्मग्राम इत्यन्वयबोधोनानुपपन्न इति। प्राप्तमसीचिनि वंधता

कुंभ उत्तरपदलक्षणायेवेति। उपकुंभमित्यव्ययीभावे उपपदं तात्पर्यग्राहकं कुंभपदस्य कुंभसमीपलक्षणा
सर्वदीपिकयोरिति। मणिश्रिंतामणिलक्षणमरीचिः टीकानिबंधो न्यायनिबंधस्तस्य तीत्यर्थदीपिकाटी
कातयोरित्यर्थः॥ अर्द्धपिप्पलीत्यादितत्पुरुषे अर्द्धपदं तात्पर्यग्राहकं पिप्पलीपदस्यापि पिप्पल्यर्द्धलक्ष
णायेत्यर्थः। उपपदो कुंभसमीपस्यापि पिप्पल्यर्द्धस्य च बोध्यो पपदो न शक्तिः उपकुंभसमुदाये अर्द्धपिप्प
लीसमुदाये च न शक्तिरित्यर्थः॥ अन्यत्रभ्यत्वोत्पत्तिलक्षणायान्यत्वात्। कुंभसमीपस्यापि पिप्पल्यर्द्धस्य
चेति शेषः। ननु लक्षणायापादपदार्थे पादसमाहारे शक्त्या पाणिपदार्थस्य पाणौ भेदेनान्वयो
न संभवति। नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। नाप्यभेदेनान्वयः अदृष्टत्वादतआह।
पाणिपदं पाणिप्रतियोगिकमात्मलक्षणवतीत्यग्रिमेणान्वयितया चाभेदेनान्वयः। न पाणिपाद
समाहारे शक्तिरिति। पाणिपादसमुदायस्य विशेषः ननु सम्यगाह्रियतइति समाहारः पादस्य समा
हारः पादसमाहारः इति व्युत्पत्त्या पादसमाहारः पादक्रियाविशेषः तत्र च पाणिप्रतियोगिकत्वाभावा
त्तत्र लक्षणापि पाणिपदार्थस्य पाणिप्रतियोगिकस्याभेदेनान्वयो व्युत्पन्न इत्यत आह। समाहरश्चे
ति। अथवा समाहरणं समाहारः अनेकस्य एकीकरणं अनेकस्यैकोधर्म इति यावत्। स च धर्मो
द्रव्यत्वे सत्त्वे च भेदेऽस्त्वारिरपि न चेत्तत्प्रतीतिः पाणिपदादावनुभवसिद्धत्वत आह ~~अथेति~~ अथवा
~~समाहरणं समाहारः अनेकस्य एकीकरणं अनेक~~ समाहारश्चेति। तुल्यवदेकक्रियान्वयि च रूप
मिति तुल्यवदतीति तुल्यव्यापारवतोः पदार्थयोरेकक्रियान्वयि च रूपमित्यर्थः पाणिपादद्वि
धीत्यत्र द्विधानुकूलो यावान् व्यापारः स पाणेः पादस्य च तुल्यएवेति भावः यत्र चैत्रः का
ष्ठमात्रं मलानसि पति मैत्रस्तु काष्ठं दे पादीन्न व कुरुत्रापाद्दा॥ न्करोति तत्र चैत्रे रामे मैत्रः प

वर्तीत्येव प्रयोगः तत्र चैत्रमैत्रौ पचतइति प्रयोगवारणायतुल्यवदिति। ननु पाणिपादद्विधीत्यादेः पाणि
पादे क्रियान्वयात् पूर्वं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वरूपसादृश्यात्मासमाहारोऽस्त्वेवाप्रतीतेश्चातश्चोक्तं॥ सेना
वनादिवदिति। सेनावनत्वादिवदित्यर्थः अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं अपेक्षाबुद्धिविशेषविशे
ष्यत्वं। तादृशबुद्धिविषयतायाः पाणिपादादावतिप्रसक्तत्वात् बुद्धौ विशेषत्वं पदयोर्ये षां वा समाहार
स्तन्मात्रविशेष्यकत्वं तथा च सेनात्वं वनत्वं पदयोरपेक्षाबुद्धिविशेषत्वं विशेष्यत्वं तथा समाहारो
पीतिभावः। अथवा सेनावनादिवदिति सेनावनादिवेत्यर्थः। तथा च सेनावनादेः पदयोः सेनात्वे व
नत्वे च पेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपं तथा समाहारोऽप्यपेक्षाबुद्धिविशेषविषयस्वरूपएवेति भावः।
नन्वेवमिति। एवं पादपदस्य पादसमाहारलक्षणायां पाणिपादं वादयेत्यत्रेति पाणिपादं वादयेत
वाक्ये च टकीभूतपाणिपादपदार्थे पाणिप्रतियोगिकपादसमाहारेऽन्वयः। वादनकर्मत्वा
न्वयः कर्मत्वान्वयो बोध्यस्याप्यतिभावतानन्तु कुतोमन्वय इत्यत आह। समाहारे वादनकर्म
त्वाभावादितीति। तथा चायोग्यत्वादनन्वयइति भावः। परंपरयेति॥ स्वाश्रयवृत्तिसंबंधेनेत्यर्थः
। तत्र पाणिप्रतियोगिकपादसमाहारे कर्मत्वान्वयादिति। अभिघातात्मकसंयोगावच्छिन्नक्रिया
त्मकदाहकर्मत्वान्वयादित्यर्थः। तथा चाभिघातात्मकसंयोगरूपे पक्षात्वर्थे तावच्छेदकं फलं तत्पा
श्रयवृत्तिरूपपरंपरासंबंधेन पाणिपादसमाहारोऽन्वेतीति भावः। यथा मृगं पृथ्वी चलतीत्यादौ
पृथ्वीपदं परंपराचलनान्वयः पृथ्वीपदस्याप्यवयवाश्रयत्वात् अतएव तदेकत्वान्न च एकवचनं
एकइत्यत्र संख्यानं तु पाणिपादं वादयेत्यत्र पाणिपादे वादनकर्मत्वान्वयानुभवस्य न संभवसिद्ध

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

तत्र नीलकोपस्थापकत्वं भावात्। नीलाभेदस्य नीलगुणाश्रयतादात्म्यस्याश्रयविशेषणत्वे सर्गमर्यादयैव। अवभासनोपपत्तेः। शाब्दबोधोपपत्तेः योग्यतानादिरूपकोरणावलादितिभावः। कर्मधारयेनशक्तिः। नीलोत्पलेत्यादिसमुदायेनशक्तिः। नवान्तलक्षणेति। नीलोत्पलेत्यादिसमुदाये नीलोत्पलेत्यादिसमुदायघटकपदेवा नञ्तत्पुरुषः। अत्रैवं यद्यपि नीलपदस्य नीलगुणाश्रये लक्षणावश्यकी नीलपदस्य नीलगुणपरत्वे उत्पलपदार्थेनसहाभेदासंभवेन कर्मधारयासंभवः तथापीयं लक्षणा नसमासप्रयुक्ता अपितु भिन्नाभिन्नाभिन्नपदेन सह समासः। अतएव कर्मधारयनञ्तत्पुरुषविरहादेव। ननु तत्पुरुषस्य कुतो गुरुत्वमत आह। तत्र हीति। तत्र राजपुरुष इत्यादितत्पुरुषसमासे। पूर्वपदे राजादिपदे। संबंधिनि राजादिसंबंधिनि लक्षणोत्पुक्तं पूर्वमुक्तं घटसंबंधि परं प्रतियोगितासंबंधेन घटसंबंधि परं अन्योन्याभावे शक्तमेवेति। अन्योन्याभावेपि शक्तमित्यर्थः। लाघवेनान्योन्याभावं छेदकतयेति शेषः। ननु संसर्गभावत्वेनान्योन्याभावभिन्नाभावत्वं किंचतिरिक्तमखंडोपाधिरूपं तदपि तथा तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितामात्रं वा। ~~मध्यतिरिक्तमखंडोपाधिरूपं~~ रूपमन्योन्याभावत्वेनलाघवतश्चाविशिष्टगमनाविरहेणाचेति। संसर्गभावत्वस्य खंडोपाधिरूपत्वे अन्योन्याभावत्वमप्यतिरिक्तमखंडोपाधिरूपमेव स्वीकृतं। तथा च विनिगमनाविरहेण संसर्गभावत्वस्य [illegible] मन्योन्याभावत्वं चोभयमेव नञ्पदशक्यतावच्छेदकमिति भावः। अथ वा लाघवेन संसर्गभावत्वापेक्षयाऽन्योन्याभावत्वस्य लाघवेन नञ्पदशक्यतावच्छेदकतयेति शेषः। ननु भावत्वस्य नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वे भिन्नाभावत्वे रूपसंसर्गभावत्वापेक्षयाऽन्योन्याभावत्वस्य लाघवेनान्योन्याभावत्वस्यापि नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वेन नञ्पदादभावत्वेनरूपेणाबोधः स्यात् नत्वन्योन्याभावत्वेन संसर्गभावत्वेन वा नवेष्टापत्तिरिति वाच्यं। भूतले घटो नास्ति घटः पटो नेत्यादिवाक्यजन्यबोधानंतरं भूतले घटसंसर्गभाववन्न वा घटः पटभेदवन्न वेति संशयापत्तेरित्यत आह। विनिगमनाविरहेणाचेति। अखंडोपाधिरूपसंसर्गभावत्वस्याखंडोपाधिरूपान्योन्याभावत्वस्य च नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वे विनिगमनाविरहेणाचेत्यर्थः। अभावमात्रस्य संसर्गत्वान्योन्याभावयोः। तच्छक्यत्वावधारणात्। नञ्पदशक्यत्वावधारणात्। न घटः पट इति वदति। न घटः पटस्य न वेत्यर्थः। अघटः पट इत्यत्रापीति। अविना नञ्पदसमुच्चयः। तस्मान्योन्याभावशक्यत्वेन लाघवेनाकृत्वाभावात्। नामार्थयोः प्रातिपदिकार्थयोः अभेदान्वयस्य अभेदतादात्म्येनान्वयस्यैवव्युत्पत्तेराकांक्षाजनकत्वात्। तथाहि। नामार्थनिष्ठाभेदसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबोधे प्रतिपत्तव्यमिन्नपदजन्योपस्थितिविशेष्यतासंबंधेन तेन नामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबोधे प्रतिप्रत्ययजन्योपस्थितिविशेष्यतासंबंधेन हेतुः। अतो नञ्नामार्थयोर्भेदेनैवान्वय इति भावः। ननु घटस्य घटप्रतियोगिकेन तत्तत्पदार्थयोरन्वयात्। तथा च वाक्यं घटः पटो नेति प्रथमपदोत्तरप्रथमार्थयोः षष्ठ्यर्थः षष्ठ्यर्थप्रतियोगितानिरूपितसंबंधतादिसुपविभक्तेस्तत्तत्पदार्थानंगीकारे षष्ठीतः कर्मतात्ययः स्यात्। ओदनस्य भोक्ता इत्यादौ षष्ठीतः कर्मतात्ययः इत्यर्थः। ननु संबंधसामान्ये शक्तायाः षष्ठ्याः कर्मतायां नञ्तत्पदार्थकिंचिदंशस्य कर्मतायां अपि संबंधत्वादत आह। कथं चेति। प्रतिबंधिनाकुल्यप्रदर्शनायां वाह। कथं चेति। एकस्मिन्नपि बहुवचनमिति तत्र बहुत्वाबाधादेकत्वे बहुवचनस्य लक्षणेति भावः

अनुशासनिका कर्तृकर्मणोः कृती त्यापनुशासनमिति द्वाविमौ लक्षणाषष्ठ्याः कर्मतायां लक्षणावुक्तौ चन्नैकै
चिल्लक्षणा तुल्यमिति। यथा षष्ठ्याः कर्मतायां लक्षणा अनुशासनिकी तथा प्रथमायाः षष्ठ्यर्थे लक्षणाप्य
नुशासनित्येव। ननु षष्ठ्याः कर्मतायां लक्षणानियामकमनुशासनं कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रं स्पष्टमेव।
प्रथमायाः षष्ठ्यर्थे लक्षणानियामकमनुशासनं किमित्यत आह॥ तदिदमाहुरिति॥ वैयाकरणा इति शेषः
तथा च वैयाकरणास्तत्र प्रथमायाः षष्ठ्यर्थे लक्षणानियामकमनुशासनं किमित्यत आह। तदिदमाहुरिति।
वैयाकरणा इति शेषः। तथा च वैयाकरणास्तत्र प्रथमायाः षष्ठ्यर्थे लक्षणानियामकमनुशासनमिद
दं वक्ष्यमाणमाहुः। अनुशासनमेव दर्शयति। नियतप्रयोगादिति नियतः प्रथमो तपदसम
भिव्याहारनियतः प्रयोगो येषां ते नियतप्रयोगाः। ते आमयमाणयः। नघटः पट इत्यादौ भूतलेन घटस्या
दौ चेन्न परं प्रथमो तपदादि पदसमभिव्याहारो वक्तुं शक्यते न षष्ठ्यन्तपदादि पदसमभिव्याहारेण घ
टस्य पट इत्यस्य भूतलेन घटस्येत्यस्य चाप्रयोगात् तथा घटस्याभाव इति प्रयोगः साधुः तथा घटस्य तद्
ति प्रयोगो नसाधुरित्यष्टो वर्ग्यं तथा च नियतप्रयोगादिति कैश्चिदन्यथा इत्यनुशासनमेव प्रथमायाः षष्ठ्य
र्थे लक्षणानियामकमिति। तथापि घटपदस्य घट प्रतियोगिके प्रथमायां वा षष्ठ्यर्थे लक्षणा स्वीकार्या
पुनः अर्थघटयोः नघटः पट इत्यत्र नञर्थघटयोः कथमाश्रयाश्रयिभावेनान्वयः इति नामार्थयो
र्भेदेनान्वयस्यानुपपन्नत्वादिति भावः। षष्ठीतोपं नघटः पट इत्यत्र नञुत्तरं षष्ठीलोपं। ततः नघटः
पट इति वाक्यात् अर्थप्रत्यायनं नञर्थपदार्थघटपदार्थयोः संसर्गप्रत्यायनात् अभावत्वं लक्षकमि
ति। अन्योन्याभावत्वं लक्षकमित्यर्थः। तथा च नञर्थदार्थैकदेशे अन्योन्याभावे। तस्य अभावस्य पद

र्थैकदेशात्वात् नञर्थतावच्छेदकत्वात्॥ संसर्गविकस्य स्वरूपे॥ अभावस्यापि संसर्गविकत्वात् इति भावः
चेत्रापि तेत्यादविति पितृशब्दार्थे तिनकमुपमानं तदकदेशे जनकत्वे चेत्रस्यान्वयः। समुदायस्य इति। अन्योन्या
भावस्यार्थः। इतरत्वे वै दृष्टान्वयः घटपदार्थान्वयः। परपरासंबंधेन च प्रतियोगिकाश्रयत्वसंबं
धेन। आहुरित्यस्य स्वरसं तु इतरपदार्थस्य घटादेः स्वप्रतियोगिकाश्रयत्वस्य घटप्रतियोगिकाश्र
यत्वेन समं परपरासंबंधेसंबंधिनि लक्षणा तस्य च तादात्म्यसंबंधेन नञर्थपदार्थयोरन्योन्याभावो भवति अन्वय
इत्युच्यते तदानीं कः शेषः किं न घटः पट इति वाक्यजन्यबोधानंतरं घटे घटप्रतियोगिकभेदो नास्ति
इति शेषः स्यात्। घटे घटप्रतियोगिकभेदत्वेन रूपेण घटप्रतियोगिकभेदस्यानिश्चयादिति दोषो वैसेष
एकं चेति। समीचीनं चेत्यर्थः। अभाववन्नैतकत्वाभावे नञ्जपदोत्तरं तु षष्ठ्यास्तु लोपो नियतस्थले विल
क्षणा व्युत्पत्तिः अर्थकारे वेति पाठः। समानविभक्तिकतानुपपत्तेरिति। एकधर्मावच्छिन्नत्वरूपसामानाधि
करण्याभावात्। विशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेषतात्रलिंगादयः॥ प्राधान्यविशेष्यस्य विशेषणस्य इत्यनुशा
सनेन विशेषणपदोत्तरं विशेष्यपदोत्तरा विभक्तिः समानविभक्तिविधानात् नियतस्थले अन्येन व्युत्पत्ति
रिति नियतातिरिक्तनामार्थयोरेव भेदेनान्वयो व्युत्पन्नः तथा च नियतातिरिक्तनामार्थनिष्ठतादात्म्या
तिरिक्तसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति प्रत्ययनियता
तोऽन्यतरान्वयस्थितिः कारणं नियतार्थनिष्ठतादात्म्यातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित
विशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति तु पदजन्योपस्थितिः कारणमिति भावः। इति विलक्ष
णा व्युत्पत्तिरूपकेतोः। पदतदभावयोरिति च तदभावपदयोः प्रतिशेषः। प्रतियोग्यनुयोगिभावेनेति।
आश्रयाश्रयिभावेन चेति शेषः। प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरिति। घटाभावपटाभावयोः प्रतिशेषः

आह। चंद्रइवमुखमित्यादाविति। तत्सदृशत्वस्य कर्त्तृत्वं चंद्रसदृशत्वस्य कर्त्तृत्वं तात्पर्यं आह कर्त्तृत्वं चंद्रपदं चंद्रसदृशं प्रती
प्रतियोग्यनुयोगिभावेनेति। आश्रयाश्रयिभावेन चेति शेषः प्रतियोगित्वानुयोगित्वाभ्यां आश्रयत्वाश्रयित्वी
भ्यां चेति तदर्थः। नन्वत्र पदद्वयेति। आदिपदेन नञ्पदपरिग्रहः। अतएव निपातास्यत्वे विलक्षणा व्युत्पत्तेरेवा छुपो
चंद्रइवार्थ योर्भेदेनान्वयेति। इवपदार्थभेदश्चात्रैवतत्र धर्मवत्त्वरूपसादृश्यं चंद्रपदार्थस्य चंद्रस्य सैव
प्रतियोग्यनुयोगिभावेनान्वयत्वेन वाचकत्वेति अर्थः। अतएव निपातस्यत्वे विलक्षणा व्युत्पत्तेरेव। एतदभावे तत्वा
पोरन्वयइति। चंद्रतदभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावेनान्वयइत्यर्थः। निष्कृष्टं कः निर्दुष्टः। मानाभावात् निपा
तस्यत्वे विलक्षणा व्युत्पत्तेर्गौकारमानाभावात्। ननु निपातास्यत्वे विलक्षणा व्युत्पत्तेर्गौकारे कथमिवप
दार्थसादृश्ये चंद्रपदार्थस्य चंद्रस्य भेदेनान्वयइत्यतएव दिरूपतात्पर्यं आह कं अतएव इवपदस्यती
त्पर्यं आह कर्त्तृत्वेनेति चंद्रपदस्य चंद्रसदृशत्वस्य कर्त्तृत्वादेव। चंद्रमिव मुखं पश्यामीत्यत्र द्वितीयेति। द्वितीं
याचंद्रपदोत्तरद्वितीयाविशेष्येण सहैकार्थ्यं कर्त्तृत्वेन नित्यानुज्ञानुशासनं प्रवृत्तिसंभवादिति भावः
अन्यथा चंद्रपदस्य चंद्रसदृशत्वस्य कर्त्तृत्वाभावे। तदनुपपत्तेरिति। चंद्रमिव मुखं पश्यामीत्यादौ चंद्रप
दोत्तरद्वितीयानुपपत्तेरित्यर्थः। विशेष्येण सहैकार्थ्यत्वाभावेनान्वितानुशासनं प्रवृत्तिसंभवादिति भावः
इदमुपलक्षणं निपातानां वाचकत्वे वाच्यादौ च। न चैवं स्यात्। तथाहि। शरीरं रसेरवोदीव्यानु
कुरिष्यन्नरत्यानिवेत्यादौ रसादिसदृशैः शरीरादिभिः सदृशानुदीच्यानरुकुरिष्यन्नित्यर्थः अयं चोत्प्रेक्षादिशब्दा
नामुपमादिसदृशशब्दस्य सादृश्यवाचकत्वे सुरसशब्दस्य विशेष्येण शरीरेण सहैकार्थ्यत्वाभावादुपमा
दोत्तरतृतीयानुपपत्तिः। एवं वागर्थाविव संपृक्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ वंदेऽत्र वागर्थतुपा

विशेष्याभ्यां पार्वतीपरमेश्वराभ्यां सहैकार्थ्यत्वाभावाद्वागर्थपदोत्तरद्वितीयाविचनानुपपत्तेरित्यादिकं
सुज्ञानमिति दिक्। ननु चंद्रपदस्य चंद्रसदृशत्वस्य कर्त्तृत्वाभावे रसादिशब्दस्य चेत्यर्थः पूर्वतामुक्ता
स्तु वेत्यादि अथवा ननु वागर्थाविव संपृक्तावित्यत्र वागर्थपदस्य वागर्थसदृशत्वस्य कर्त्तृत्वे वागर्थयोरुपमा
नोपमेयसाधारणसंपृक्तरूपविशेषणानामनुपपत्तिः तयोः पदार्थैकदेशत्वात् न चोपमानोपमेयसा
धारणसंपृक्तादिरूपविशेषणानामुपमानमात्रान्वयिनोपमानान्वयीति वाच्यं। चिंतारत्नमिवच्युतो करतो
धिरंतं भाग्यस्य ते। सक्रोधमत्ति तारानन्नशुद्धाः कुलवधूरिवेत्यादावुपमानोपमेयोत्प्रेक्षणवचनभेद
स्यादौ च प्रसंगात्। एवमवादीनां द्योतकत्वे। त्वोत्प्रेक्षणवचनानंदः सुखैव मुहुः कारणमात्रमुरु
सभा कृष्टसर्वलोकानितंबिनी। इत्यादौ त्वोत्प्रेक्षा सुरप्रभुमेव समो कृष्टसर्वलोकानितंबिनी।
इत्यादौ त्वोत्प्रेक्षा सुरप्रभुतावदानां त्वोत्प्रेक्षा सदृशी सुरासदृशी प्रभुनासदृश्यर्थकत्वे उपमानभूता
सुत्वोत्प्रेक्षा सुरप्रभुतासुश्रानंदमदकारणासमाकृष्टसर्वलोकरूपोपमानोपमेयसाधारणविशेषणा
नामन्वयानुपपत्तिरपि द्वोध्या। त्वोत्प्रेक्षा सुरप्रभुतानां पदार्थैकदेशत्वात्॥ एवं अनवेक्षेव राजश्री
दैन्येवमनश्चिता। मन्त्रीसाचिव्यया देवपत्नीवदिनाभ्रसी। इत्यत्र राजश्रीमनश्चिता पत्नीवा
राजनां राजश्रीसदृशी मनश्चिता सदृशी पत्नीवसदृश्यसदृश्यर्थकत्वे उपमानभूता सुराजश्री
मनश्चिता पत्नीषु स्वातिरूपोपमानोपमेयसाधारणधर्मान्वयानुपपत्तिरपि द्वोध्या। तथा च इवा
दिशब्दस्य सादृश्यवाचकत्वं नतु सादृश्यद्योतकत्वं। एवं वागर्थाविवेत्यादौ द्वितीयाविभि

किं साधुत्वमात्रादुत्पादः॥ षष्ठ्यर्थस्य संबंधत्वाद्विभक्तौ लक्षणेति॥ चंद्रपदोत्तरप्रथमा
विभक्तेर्लक्षणेत्यर्थः। ननु सुप्विभक्तौ नेत्यनुवर्तत इत्याह॥ अनुशासनानुसारादिति। नियतप्रयोगः केचिदव्ययाः स्वनुशास
नानुसारात्तदर्थः। चंद्रदृश्यमुखमित्येव प्रयोगात्। चंद्रस्येवमुखमित्ययोगाच्चेति भावः। न तु चंद्रस्येवमुखमित्यत्रैव चंद्र
मिवमुखं पश्यामीत्यत्रापि चंद्रपदोत्तरविभक्तेः षष्ठ्यर्थत्वलक्षणाया चंद्रपदस्य मुखपदेन सहैकार्थत्वाभा
वात्। विशेष्यतासहकार्थमित्याद्यनुशासनं प्रवृत्तेः। चंद्रमिवमुखं पश्यामीत्यत्र कथं चंद्रपदोत्तरद्वितीयेति
चेत्। न लिंगसंख्याविभेदेऽपि रूपमानो पमेयता विभक्तिः। पुनरेकैवंपमानोपमेययोरित्यनुशासनेन तत्र द्वि
तीयोपपत्तेः। ननु नियतस्यत्वे विलक्षणव्युत्पत्त्यनंगीकारे घटो नास्तीत्यत्र कथं घटतदभावयोरन्वय इ
त्यत आह। घटो नास्तीत्यत्रापि इति। तथा घटपदोत्तरप्रथमा षष्ठ्यर्थः। चंद्रादिपदोत्तरप्रथ
मादिविभक्तेः षष्ठ्यर्थलक्षणाकल्पकत्वे दोषः॥ न अन्वयानुपपत्तिः कल्पकत्वे दोषो नेत्यर्थः। घटो नास्ती
त्यत्र भूतले घटो नास्तीत्यत्र घटस्याभावो स्तीति नार्थः। भूतले घटस्याभावोऽस्तीति नार्थः। भूत
लवृत्तित्वान्वितघटाभावविशेष्यकास्तित्वैकप्रकारकशाब्दबोधांगीकारे सति भूतले घटो
नास्तीत्यस्याप्युपपत्तेः। भूतले घटो नास्तीति वाक्यस्य योग्यत्वोपपत्तेः। अभावस्यैकत्वादिति। घटद
ण्डादिभिन्नाभावस्यैकत्वादित्यर्थः। घटो स्तीत्येतद्वत्तरमर्थं इति प्राक्तनमनुवर्तते। क
थं तर्हीति। तर्हि भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगिघटो स्तीति बोधांगीकारे भूतलवृत्तिघटाभावो
स्तीति बोधांगीकारे घटो नास्तीत्यादिरिति चेत्तदिति। कथं घटो नास्तीत्यादीति बोध्यम्। आ
दिपदेन घटनमसंतीत्यस्य संग्रहः। घटदण्डत्वावच्छिन्नाभावस्य घटदण्डत्वावच्छिन्नाभा

वस्यैकत्वे नहि वृत्तित्वयोरन्वयासंभवादनुपपन्नतां घटो नास्तीत्यस्यापि रूपिवोध्याभावप्रतियोगिसंख्या
दिभिन्नाख्यातार्थः तदन्वयीयोभावः तत्प्रतियोगिनिसंख्याताद्यर्थद्वित्वसंख्यान्वयत्वात्। एवं घटनमसंतीत्यत्रा
स्तित्वरूपभावनान्वयीयो घटत्वं त्वावच्छिन्नाभावस्तत्प्रतियोगिघटद्वयो आख्यातार्थद्वित्वसंख्यान्वयत्वात्
। एवं घटनमसंतीत्यत्रातिरूपभावनान्वयीयो घटत्वत्वावच्छिन्नाभावस्तत्प्रतियोगिनि घटत्वे आख्यातार्थव
द्वित्वसंख्यान्वयात एव घटो नास्तीत्यस्यापि रूपिनास्ति। अस्मिन्नेव रूपभावनान्वयीयो घटद्वयत्वावच्छिन्नाभावस्त
त्प्रतियोगिनि घटद्वये आख्यातार्थैकत्वसंख्यानन्वयात आख्यातस्य भावनान्वयितावच्छेदकत्वापसंख्या
वाचकत्वस्यांगीकारात् कथमिति चेदिति॥ भावनान्वयिभावप्रतियोगिनिसंख्यान्वयः कथमिति चेद्
त्यर्थः। तथैव प्रतीतेरिति। घटो नास्तीत्यादौ भावनान्वयिभावप्रतियोगिविशेष्यकाख्यातार्थसंख्याकार
कप्रतीतेरित्यर्थः। इति गदाधरोक्तिः। भावनान्वयिभावप्रतियोगिनि संख्यान्वयस्तात्पर्यः। परे तु। इह भूत
ले घटो नास्तीत्यादौ क्रियापदसमभिव्याहृतनञ्पदस्यान्वयाद्वारा। भूतलवृत्तित्वरूपाख्यातार्थनिषेध
एवेति॥ भूतलनिरूपितविशेष्यतानाख्यातार्थनिषेधप्रतियोगित्वरूपाख्यातार्थनिषेध
योर्घटेषु प्रतीयत इत्यर्थः। न पचतीत्यत्रेत्यत्रेति। न पचतीत्यत्र यथा चैत्रे पाकानुकूलवर्त
मानप्रवृत्तिरूपाख्यातार्थनिषेधः प्रतीयते तथेत्यर्थः। नातेहि वचनानुपपत्तिरिति। अतो भूतले घटो नास्ती
त्यादौ भूतलवृत्तित्वरूपाख्यातार्थनिषेधस्य घटद्वये प्रतीतेः। नहि वचनानुपपत्तिः। घटो नास्ती
त्यादौ नाख्यातहि वचनानुपपत्तिः। निषेधस्य भावनाप्रतियोगिकाभावान्वयिनि आख्यातार्थसंख्या
न्वयादिति भावः। न चैवमिति। एवं न आसर्वत्राख्यातार्थनिषेधस्य भावनाप्रतियोगिकाभावबोधने
वृत्तिकागतिः कस्याभावप्रतीतिः। न च त्र आर्तत्वाप्रयोजकत्वाभावस्यैव प्रतीतिरित्यत आह। आदिवृत्तित्वाभावस्य
सत्तायामसत्त्वादिति। एकार्थसमवायसंबंधेन सत्तायामादिवृत्तित्वादिति भावः। ननु सत्तायां आदिवृत्तित्वा

भावास्त्वेपि जाति जातिसंमवेतत्वाभावस्यैवसत्त्वात्सत्ता या जातिसमवेतत्वाश्रयत्वं तत्रा प्रत्याप्ता मि
त्यतश्चोक्तं जातिसमवेतत्वस्य चेत्यादि। निषेधुमति न जातिरश्रयत्वस्याभावं बोधयितुमित्यर्थः॥ या गतिर्जातिर्न
सत्ता वर्तिरिति वाक्यस्योत्। सत्ता न जाति वर्तिरिति वाक्यार्थ बुद्धिमावच्छिन्न प्रतियोगिताकभेदप्रतीतिः तद्धर्मीभावप्र
तीतिरित्यर्थः। सा सत्ता संबंधावच्छिन्न वर्ति परमिति सा सत्ता संबंधेन जाति वर्ति जातित्वादितद्भेदस्य सत्तायां सत्त्वात्। तुल्य
मिति। सत्ता न जाति वर्तिरिति वाक्यस्यायोग्यत्वे सतीति सत्ता नास्तीति वाक्यस्यायोग्यत्वे सतीति सत्ता नास्तीति
रिति वाक्यस्य सा सत्ता संबंधावच्छिन्न जाति वर्तित्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकभेदबोधकत्वे जातौ सत्ता नास्तीति वाक्य
वाक्यस्य सा सत्ता संबंधावच्छिन्न जाति वर्तित्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकभेदबोधकत्वे जातौ सत्ता नास्तीति अश्रयत्वा
स्य सा सत्ता संबंधावच्छिन्न जाति वर्तित्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकभेदबोधकत्वे जातौ सत्ता नास्तीति कथमन्वेतीति
भावे बोधकत्वमित्यर्थः। तथापि भूतले घटो नास्तीत्यादौ न आख्यातार्थ निषेधबोधनेपि कथमन्वेतीति
नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्यानुपपन्नत्वादिति भावः। नामार्थेन निपातातिरिक्तनामार्थेन। अभेदेनान्वयः। आ
भेदेनैवान्वयः। न नामार्थमात्रस्येति। न नामार्थमात्रस्य नामार्थमात्रेणाभेदेनैवान्वय इत्यर्थः। मात्र
पदकृत्स्नार्थकं प्रतिपत्तिस्वीकुर्वन्ति स्यादेतदिति। एतत् वक्ष्यमाणं। अत्यंताभाव एवेति। अत्र प्रतीयत इति
प्राक्तनमनुवर्तते। प्रतियोग्यनुयोगिपदयोरिति। प्रतियोग्यनुयोगिबोधकपदयोरित्यर्थः। समानविभक्तिक
तिः समानत्वं च भक्तिविभक्तिकप्रथमान्यतमत्वेन। अन्योन्याभावबोधेइति॥ अत्र ते चत्वाभावबो
रिति बोधः। सर्वस्य भावादितीति अनुयोगिवाचकचैत्रपदघटपदोत्तरसप्तम्यभावादित्यर्थः। तथा चानु
योगिवाचकचैत्रादिपदोत्तरसप्तमीविभक्तेस्तभावविनियमवत्त्वे चैत्रादौ पाकानुकूलत्वलाप
तातावबोधने व्यभिचारात् अनुयोगिवाचकपदोत्तरप सीविभक्तेर्नास्तीतभावबोधने तत्त्वमिति भा

वः। अन्यद्विशेषणं क्रियाविशेषणं त्वेनुं तृतीयैकवचनांतं पचतीत्याख्यातांतसमानविभक्तेरभावा
द्येति॥ अनुयोगिप्रतियोगिवाचकयोरन्यपदवपदयोः समानविभक्तेरभावश्चेत्यर्थः। अत्राहुरिति। अत्र किं
निनुक्तनिपातकप्रत्ये आहुः निपातकमाहुः। इति शेषः। नत्विति निषेधे नञ् पदं विना प्रतियोग्यनुयो
गिपदयोः प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः। तत्रैतादृशानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञ्पदे। अन्यत्र प्रतियो
ग्यनुयोगिपदयोर्भेदेनान्वयबोधे आकांक्षास्थले। अन्यबोधकत्वं अत्यंताभावबोधकत्वे अस्तिवेति॥ आ
कांक्षेत्यत्रैतत्रेनान्वयः। नञस्तत्वे नञ्पदाभावे अभेदान्वयबोधे आकांक्षेतिनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोध
स्याव्युत्पन्नत्वादितिभावः। अतः नघटः पटइत्यत्र नञ्पदासत्वे घटपदयोरभेदान्वयबोधे आकांक्षासत्त्वात्।
तत्र नघटः पटइत्यत्र। अन्योन्याभावप्रत्ययः नञ्पदघटयोरन्योन्याभावप्रत्ययः। तत्र भूतले नघटइत्यत्र संसर्ग
भावप्रत्यय इति। नञ्पदात्संसर्गाभावप्रत्ययः। नञ्पदघटयोरत्यंताभावप्रत्ययइतिभावः। अनेनाभावत्वं तरभि
तिशक्तित्वस्य तद्भिन्नं न वर्तिपदशक्यमित्यर्थः। तेन आश्रयासिद्धिः प्रतियोग्यप्रसिद्धिश्चेत्यर्थः
शः। यद्वा शक्तिवर्तिपदशक्यत्वावच्छेदकं शक्तित्वस्य तद्भिन्नं न वर्तीत्यर्थः। तेन शक्तित्वस्य
न्यतरभिन्नस्य वर्तिनामकपुरुषादेर्वर्तिपदशक्यत्वेपि न बाधः। तदर्थसिद्धिरिति॥ अस्यार्थस्याश्रया
दित्यर्थः। यद्वा अंतनाप्रयोजनसिद्धिरित्यर्थः। इदं अंतनाप्रयोजनं अंतरं खेदं न॥ अपुनरुक्तं सम्यक्। तथाहि
अपुनरुक्तत्वमेव नाहि। मुख्यार्थेनाज्ञानकत्वेनाभिमतपदकिंचित्पदमुख्यार्थेइतरत्वयानुपपत्तिरिति
समभिव्याहृतपदकिंचित्पदार्थान्वयानुपपत्तिश्चेतिरित्यर्थः। न च अंतनायोसा सर्वत्रास्तीति अंतनायोसर्व
त्रसर्वत्वं नैकत्वेनाभिमतस्य पदस्य मुख्यार्थे सारतरान्वयानुपपत्तिः। अस्ति तिष्ठति गच्छ गच्छसीत्यादावि
ति। गच्छ गच्छसि चेत्कांतं पथानः संतु ते शिवाः। ममापि जन्मतत्रैव भूयाद्यत्र। गतो भवानित्यादानित्या

त्यर्थः। क्वचित्पुरुषस्य कैमूलत्वसंपूर्णः प्रोक्तो सि। तदभावादिव्यंजनकत्वे नाभिमतगमधातोर्मुख्येर्थे गमने ग
म्यमानप्रथमैकवचनांतपुष्पत्वादर्थकांतस्यान्वयानुपपत्तेरभावादित्यर्थः॥ अतइति। व्यंजनकत्वे नाभिमतगमधा
तोर्मुख्येर्थे गमने गम्यमानप्रथमैकवचनांतपुष्पत्वादर्थकांतस्यान्वयानुपपत्तिरूपबीजाभावेन लक्षणाया
असंभवादित्यर्थः। व्यंतरमिति। गमनाभावे गमधातोर्व्यंजनान्वयलक्षणां व्यंतरमित्यर्थः अस्थेयत्वीकरणी
यं। गच्छ गच्छसीत्यादिमाणाद्रूपान्वयबोधः। सवनगमधातोर्गमनाभावे लक्षणायानिरूक्तबीजाभावात्
किंतु गमधातोर्गमनाभावे व्यंजनं पतिसमुद्रतार्थी किमिदमिति। इदं इतरान्वयानुपपत्तिनिष्ठं। नतावत्
व्यंजनकत्वे लक्षणानकत्वं गंगातीरयोः संबंधस्य गंगातीरयोः संबंधात्मिकायाः लक्षणायाः अनुप
पत्तिज्ञानाजन्यत्वानमंतरेणापि इति। अनुपपत्तिज्ञानं विनापीत्यर्थः। तापितत्वात्पर्यग्राहकत्वमिति। तत्रात्पर्य
ग्राहकत्वं न लक्षणातात्पर्यं ग्राहकत्वमिति पार्थं तात्पर्यग्राहकत्वमिति यावत्। तेन लक्षणाविषयक
तात्पर्यज्ञानस्य प्रकृतेऽनुपयुक्तत्वेपि न क्षतिः तात्पर्यव्यापकांतरतोपीति। तात्पर्यव्यापकत्वकरणादिनापि
त्यर्थः तद्ज्ञातलक्षणापार्थं तात्पर्यग्रहात्लक्षणापार्थं तात्पर्यग्रहात्लक्षणाजन्यशाब्दबोधे सहका
रित्वेन लक्षणाजन्यशाब्दबोधजनकत्वं तत्लक्षणाबीजत्वे। षष्ठीः प्रवेशयत्यत्रव्यभिचारात्। षष्ठीः
प्रवेशयति वाक्यघटकीभूतयष्टिपदलक्षणाजन्ययष्टिपदशाब्दबोधे इतरान्वयानुपपत्तिज्ञानस्य हेतुता
पीत्यभिचारात्तत्र षष्ठीप्रवेशनक्रियाकर्मत्वान्वयसंभवेन इतरान्वयानुपपत्तिज्ञानमंतरेणापि षष्ठीप्रवेश
येत्यादेर्यष्टिपदलक्षणाजन्ययष्टिपदशाब्दबोधोदयेनव्यभिचारादिति भावः। शंकते। तात्पर्यविषये

तितात्पर्यविषयान्वयानुपपत्तिः। तात्पर्यविषयस्य यष्टिपदकर्मकप्रवेशनकर्मत्वान्वयस्यानुपपत्तिः अत्रापि
स्तु षष्ठीः प्रवेशयेति वाक्यघटकीभूतयष्टिपदस्य मुख्येर्थे यष्ट्यां वाप्यस्ति तथा च तात्पर्यविषये तरान्वयानुपप
त्तेर्लक्षणाबीजं। सा च षष्ठीः प्रवेशयेत्यत्रापि स्तीति नव्यभिचार इति भावः। तर्हि तात्पर्यविषये तरान्वयानुपपत्तेर्लक्ष
णाबीजत्वे। तात्पर्यानुपपत्तेरेव लक्षणाबीजमस्त्विति तात्पर्यविषयानुपपत्तित्वापेक्षया तात्पर्यानुपपत्तित्व
स्यैव तथाजनकतावच्छेदकत्वादिति भावः। सा च तात्पर्यानुपपत्तिः अहृदयव्यंजनाया मर्थ अस्तीति
ति॥ स्यादेतदिति। एतत्वस्यमाणं स्यात्तत्र लक्षणाप्रयोजनमिति। लक्षणाया गंगापदजन्यतीरस्थि
तेः प्रयोजनमित्यर्थः। नतु लक्षणाजन्यशाब्दबोधप्रयोजनमित्यर्थः। लक्ष्यप्रतीतेरेव प्रयोजकत्वादित्यत्रि
मर्थ्यासंगमेः शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः गंगाशब्दनिरूपितस्य शैत्यपावनत्वादिशाब्दबोधः। तत्प्रतीतिरेव प्र
योजनकत्वात्लक्षणासाध्यानां च शैत्यपावनत्वादिशाब्दबोधो लक्षणया गंगापदजन्यशैत्यपावनत्वाद्यु
पस्थितिजन्यः प्रयोजनाभावाभावादिति। लक्षणया गंगापदजन्यशैत्यपावनत्वादिरूपस्थितेः प्रयोजनाभा
वादित्यर्थः। नतु लक्षणया गंगापदजन्यशैत्यपावनत्वाद्युपस्थितेः प्रयोजनाभावे किं मानमिति तत्रा
ह॥ लक्षणाया अपि प्रयोजनवत्त्वनियमादिति। लक्षणया पदजन्यपदार्थोपस्थितेः प्रयोजनवत्त्वे नियमादित्यर्थः। यथा
लक्षणाया पदजन्यपदार्थोपस्थितेः प्रयोजनवत्त्वनियमभंगस्तथानिष्टमिति भावः। लक्ष्यप्रतीतेरेव प्रयोजनत्वादिति। सू
त्रे लक्षणाया इति प्राक्तनमनुवर्तते। तथा च लक्षणया गंगापदजन्यशैत्यपावनत्वाद्युपस्थितेः शैत्यपावनत्वा
दिरूपलक्ष्यार्थशाब्दबोधस्यैव प्रयोजनत्वात्। तथापि लक्षणया गंगापदजन्यशैत्यपावनत्वादिति अत्र लक्ष
णाया इति प्राक्तनमनुवर्तते। तथा च लक्षणया गंगापदजन्यशैत्यपावनत्वाद्युपस्थितेः शैत्यपावनत्वा

रूपलक्ष्यार्थशब्दबोध्यस्यैव प्रयोजनत्वात्। तथापि लक्षणायां गंगापदस्य शैत्यपावनत्वादिरूपलक्ष्यार्थ
नमनुर्वर्तते॥ तथा च लक्षणायां गंगापदस्य शैत्यपावनत्वाद्युपस्थितिः शैत्यपावनत्वादिरूपलक्ष्यार्थशब्दबोध्यस्यै
व प्रयोजनत्वात्। तथापि लक्षणायां गंगापदस्य शैत्यपावनत्वाद्युपस्थितेः शैत्यपावनत्वादिरूपलक्ष्यार्थ
शब्दबोध्यरूपप्रयोजनवत्त्वेऽपि प्रयोजनांतरं लक्ष्यशब्दबोध्यातिरिक्तप्रयोजनं तत्र शैत्यपावनत्वादिलक्षणा
यां नास्ति न तद्वति ततः किमिति ततः प्रयोजनांतराभावात्। किं किमनिष्टमित्यर्थः। ननु लक्षणायां प्रयोजन
वत्त्वे व्याप्यमित्यर्थः। न तु लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयोजनवत्त्वेनेति नियमे इति प्राकृतेनाचार्यः। तथा च ल
क्षणायां लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयोजनवत्त्वव्याप्यमिति यमस्तु नेत्यर्थः। गौरवात् नियमे लक्ष्यप्रतीत्यतिरि
क्तप्रवेशगौरवात्॥ ननु प्रामाणिकं गौरवं तदपायेऽपि तत्प्राप्तेः। प्रयोजनकत्वाच्चेति॥ अनुकूलतर्कीभाग
दितः। अर्थः स्यादतरतिः। तत्तत्वस्य मानानाथ स्यत्वेनाथ कसैधवादिपस्यत्वेनाथ दितिवाक्यात्सं
कारे अवधारणोवा अर्थविशेषप्रत्यये लवणास्वादिरूपार्थविशेषनिर्णये। प्रकरणादिति प्रकरणा
दिकं श्रोतृबुद्धिस्थनाम्नादिपदार्थोलिंगादिकं। लिंगं प्रयुक्तनानार्थपदवाक्यानरव्यावर्तकोधर्मः निर्णय
कमिति। नियामकमित्यर्थः भुंजानेन चक्रा प्रयुक्ता तत्रैधवमानयेति वाक्यघटकीभूतसैंधवपदात्तत्र
रागबोधे प्रकरणानियामकं। कुपितो भूभृदित्यत्र भूभृत्पदाद्वातोबोधे लिंगनियामकं तथा च नानार्थ स्थले
प्रकरणादेरर्थविशेषनिर्णायकत्वे च यत्र प्रकरणादिशून्यार्थांतरप्रतीयतइति। असानुरूपमात्र ऊर्ध्वं
तिमान् कुमंडन। राजा हरति लोकस्य हृदयं मदुभिः। कूरैः रति। चंद्रोदयवर्तिनप्रस्तावे प्रभाकरणाकु
भूयात रम्युदयादिविशिष्टः प्रतीयत इत्यर्थः। तत्र तादृशप्रतीतौ। नापि ध्वनिशक्तिः मूले प्रयोजकाभा

हकार्थभावाद्। प्रकरणस्य भावान्तरं। नापि लक्षणेति। तत्र मूलमिति प्राकृतेनाथ अयोगात् असंभवात् मुख्या
र्थ बाधात्मभावादिति भावः। तथा च व्यंजनातत्र मूलमिति भावः। न चापि चापाद्व व्यंजनाया अपि प्रकरणादिरू
पसहकार्यभावात् न तत्र मूलत्वमिति वाच्यं व्यंजनाया अपि ग्राहकमानेन प्रकरणादिसहकृता या एव जाति
हरितभानः। अत एव काव्यांतर निरपेक्षस्य प्राकरणिकार्थ विशेषनियतामिधाव्यापारस्यापि सम्भा
र्थांतरप्रत्ययहेतोः पदस्य हेतुत्वं। अन्यथा तत्राभिधाव्यंजनाव्यापारस्यापि प्रकरणादिसहकारित्वे
ऽसम्भार्थांतरप्रत्ययासंभवात्स्यान्नैयोनिनुदारवाचामित्यादावश्लीलत्वदोषो न स्यात्। तस्मात्प्रक
रणादिशून्यार्थांतरावगमने व्यंजनैव नेमा। प्रकरणादीनामिति। प्रकरणलिंगादीनामित्यर्थः। अननु
गतया अननुप्रसक्तानुगमनधर्मानवच्छिन्नतया सहकारित्वानुपपत्तेः॥ अर्थविशेषशब्दबोधं प्रति
नानार्थकशब्दस्य सहकारित्वानुपपत्तेः। तथा च प्रकरणलिंगादिसाधारणानुगतानति अस्तौ कार्य
भावात् प्रकरणलिंगादीनां नानुगतरूपेणाहेतुत्वं नापि कारणत्वं लिंगत्वादिप्रत्येकरूपेणाहेतुत्वं प्र
करणं विना लिंगात् लिंगं विना प्रकरणादपि शब्दबोधोदयेन व्यभिचारादिति भावः। तात्पर्यग्राहकत्वे
न हेतुत्वे लाघवात् तात्पर्यग्राहकत्वाद्वेऽपि पातात्पर्यत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् तात्पर्यत्वेनैव तात्प
र्यत्वेन तात्पर्यमेव एव कारणं प्रकरणादिभवेत्। कः हेतुः। ज्ञानविशेषकारणतावाविषयिता संबंधे
नावच्छेदकं तात्पर्यं परं तात्पर्यं तानपरं वातेन तात्पर्यं ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् तात्पर्यस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिः
तात्पर्यग्रहएव हेतुरिति पाठस्तु सुगमः। एवं तात्पर्यग्राहकत्वे न हेतुत्वे अन्यं व्रतिरूर्ध्वं वर्तित्वेत्यापन्न
पाठस्तु रूपि दृष्टव्यात्तच्च तात्पर्यं च तत्र चेति पाठे सच तात्पर्यग्रहः अत एव प्रकरणादिप्र

ज्ञानाद्यैर्मोक्षो भवति तस्मात्तेषां ज्ञानं प्रधानमिति। तत्र ज्ञानं द्विविधं सम्यग्ज्ञानं मिथ्याज्ञानं च। तत्र सम्यग्ज्ञानं द्विविधं प्रत्यक्षं परोक्षं च। तत्र प्रत्यक्षं द्विविधं सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं च। तत्र सांव्यवहारिकं द्विविधं इन्द्रियप्रत्यक्षं नोइन्द्रियप्रत्यक्षं च। तत्र इन्द्रियप्रत्यक्षं चतुर्विधं मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिबोधश्चेति। तत्र मतिः पञ्चविधा स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्रभेदात्। तत्र स्पर्शनं अष्टविधं कर्कशमृदुगुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षभेदात्। रसनं पञ्चविधं तिक्तकटुकषायाम्लमधुरभेदात्। घ्राणं द्विविधं सुरभिदुरभिभेदात्। चक्षुः पञ्चविधं कृष्णनीलपीतरक्तशुक्लभेदात्। श्रोत्रं त्रिविधं सचित्ताचित्तमिश्रभेदात्। नोइन्द्रियप्रत्यक्षं त्रिविधं अवग्रहेहापायधारणाभेदात्। तत्र अवग्रहः द्विविधः व्यञ्जनावग्रहः अर्थावग्रहश्च। तत्र व्यञ्जनावग्रहः चतुर्विधः श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनभेदात्। अर्थावग्रहः षड्विधः श्रोत्रचक्षुर्घ्राणरसनस्पर्शनमनोभेदात्। ईहा षड्विधा श्रोत्रचक्षुर्घ्राणरसनस्पर्शनमनोभेदात्। अपायः षड्विधः श्रोत्रचक्षुर्घ्राणरसनस्पर्शनमनोभेदात्। धारणा षड्विधा श्रोत्रचक्षुर्घ्राणरसनस्पर्शनमनोभेदात्। तत्र श्रुतं द्विविधं अङ्गप्रविष्टं अङ्गबाह्यं च। तत्र अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधं आचारसूत्रकृतस्थानसमवायव्याख्याप्रज्ञप्तिज्ञातधर्मकथोपासकाध्ययनान्तकृद्दशानुत्तरौपपातिकप्रश्नव्याकरणविपाकदृष्टिवादभेदात्। तत्र दृष्टिवादः पञ्चविधः परिकर्मसूत्रपूर्वानुयोगचूलिकाभेदात्। तत्र परिकर्म सप्तविधं चन्द्रसूर्यजम्बूद्वीपद्वीपसागरव्याख्याप्रज्ञप्तिभेदात्। तत्र सूत्रं अष्टविधं कर्कटवृत्तचतुरस्रत्र्यस्रचतुर्दशदशाष्टनवमपूर्वभेदात्। तत्र पूर्वं चतुर्दशविधं उत्पादपूर्वाग्रायणीयवीर्यानुप्रवादास्तिनास्तिज्ञानप्रवादसत्यप्रवादात्मप्रवादकर्मप्रवादप्रत्याख्यानविद्यानुवादकल्याणप्राणावायक्रियाविशालबिन्दुसारभेदात्। तत्र अनुयोगः द्विविधः मूलप्रथमानुयोगगण्डिकानुयोगभेदात्। तत्र मूलप्रथमानुयोगः चतुर्विंशतितीर्थङ्करपूर्वभवदेवलोकपञ्चकल्याणकादिभेदात्। तत्र गण्डिकानुयोगः दशविधः कुलकरतीर्थकरगणधरचक्रवर्तिबलदेववासुदेवगणिकाभेदात्। तत्र चूलिका पञ्चविधा जलस्थलमायारूपाकाशगतभेदात्। तत्र जलगता चूलिका चतुर्विधा उत्पातनिवृत्तिगतिप्रवेशभेदात्। तत्र स्थलगता चूलिका दशविधा भूमिजलगुहाकाष्ठतृणरत्नबीजपुष्पफलसिद्धभेदात्। तत्र मायारूपा चूलिका अष्टविधा चित्रकाष्ठलेप्यलेखगन्धमणिधातुसुवर्णभेदात्। तत्र आकाशगता चूलिका पञ्चविधा भूमिजलगुहाकाष्ठतृणभेदात्। तत्र अङ्गबाह्यं द्विविधं आवश्यकं आवश्यकव्यतिरिक्तं च। तत्र आवश्यकं षड्विधं सामायिकचतुर्विंशतिस्तववन्दनाप्रतिक्रमणकायोत्सर्गप्रत्याख्यानभेदात्। तत्र आवश्यकव्यतिरिक्तं द्विविधं कालिकोत्कालिकभेदात्। तत्र कालिकं अष्टाविंशतिविधं उत्तराध्ययनदशवैकालिककल्पव्यवहारदशाकल्पमहानिशीथऋषिभाषितसूर्यप्रज्ञप्तिजम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिद्वीपसागरप्रज्ञप्तिक्षुल्लकविमानप्रविभक्तिमहाविमानप्रविभक्तिअङ्गचूलिकावर्गचूलिकाविवाहचूलिकाअरुणोपपातवरुणोपपातगरुडोपपातधरणोपपातवैश्रमणोपपातवेलन्धरोपपातदेवेन्द्रोपपातउत्थानश्रुतसमुत्थानश्रुतनागपरिज्ञाआशीविषभावनाद्वीपसागरभावनाचारणभावनामहास्वप्नभावनातेजोनिसर्गवृष्णिदशाभेदात्। तत्र उत्कालिकं चतुर्दशविधं दशवैकालिकउपाङ्गप्रज्ञापनाप्रज्ञापनाप्रज्ञापनाजीवाभिगमप्रज्ञापनाप्रज्ञापनाजीवाभिगमप्रज्ञापनाप्रज्ञापनाजीवाभिगम

॥ स्य तत्कर्तृत्वप्रत्ययात्॥ अत तत्तत्स्यमाणपोरूपदेश्यत्वाप्रयोगात्वेमं क्रमितं आदरणीयत्वं कुंभं नमुपस्य
मित्रामीति एवप्रकाशादस्य काशादस्य कोभेदतिचेत्तत्र एकमेव वाक्यं तादृशवाक्यानां पदघटितं तत्र वाक्य
मध्ये करणं त्वामस्मीति व तत्पत्रत्वेकवाक्ये एकमेव पदं तादृशं तत्र पदं वस्यमित्रामीति तत्र अत्र प्रत्येकमेव
वाक्यपरिसमापनादिति रचनाश्रितां व्यंजनां प्रदर्शयितुं तदुपयुक्तं किंचिन्निरूप्यते माधुर्यव्यंजकेष्ट वर्गा
जिह्वाः कादिसंज्ञाः कण्ठाकाशे चवर्गाः तत्र कादयो मूर्द्धि स्वस्ववर्गसंवर्गिताः यथा कुंभ इत्यादिरे फलाका
शेतुकः स्वस्वसंवर्गिणोन्यथा तु तेषां समासाभावः एकं पदं प्राप्तचतुरनधिकपदकृतो मध्यमसमासेषा
सोकुमार्यवतीपदान्तरयोगे रचनाचारुतेव्यंजकाः अत प्रचुरपदारब्धे समासे अर्थप्रतिपत्तिव्यग्रमानसाद्
यद्यपि तदुपतदुपतत्र माधुर्यकाव्ये यः वर्ती सोकुमार्यवतीरचनाश्रितमाधुर्यव्यंजकवर्णपदानामवधाने
न पोनीपर्यं रचनाश्रिताया व्यंजनायाउदाहरणं अनेगरंगप्रतिमंतदंगभंगीमिरंगीकृतमानतांगपाः कुंद
तिपूनां सरसापथेताः स्थानानि कुर्वंतीत्यर्थः एतानतांगयइति कुश्चितस्थानमतिस्निग्धाङ्गभावेपि नत्वंविशेषोक्ति
रियं अस्य वशीकरणहेतुर्गमनादिनिष्ठोभंगीतदित्यनुभवैकगोचरसौदर्यं स्तनभारणांगभंगीषत्रतंभंगी
नांनवनवत्वेन बहुत्वं। उद्देश्यवृत्तिनिर्देश्यभावेनाङ्गमिति न कथितपदं अंगीकृतं स्वप्रसादेरणाश्रितं प
णीकरणप्रकारेण तत्तांभंगयः स्थानानि चित्रानि विष्वा तरमपरं अत्र अंगारवृत्तिमाधुर्यकवर्गस्य तत्ती
यास्तत्पंचसवर्णी आनतेत्यादावनं जेत्यादौ शांतेत्यादौ च द्वित्रयदारब्धे मध्यमाः समासाः प्रतिमितितदंगभं
ति च पदयोः संधानेन चोत्पादं स्यतकारोत्पादनान्मधुररचनाव्यंजयंती संगतिः अथाश्रिताव्यंजनाउद
क्रियतेमएव तेव प्रणाअंजेकुनत्थि निसारिअतुमएताभणाकिंकरणिज्जए मेअ णावासरोगरे मातरी

तोपकरणं अद्य खलु नास्तीति साधितं तत्वा तदुक्तां किं करणीयं एवमेव नवासरः स्थायी इति संस्कृतमा मातरित्यादेशयोग्यत्वं तदुचन
स्यत्वं वध्वन्यते उपकरणं कार्यं नास्ति खलु नास्ति वत्वया कथितं नतु मयोद्भावितं भणाकिं करणीयं तत्र वा तामंतरेणाकिंचिदपि नकि
यते एव मेव व्यासं विनावासो न तिष्ठति अतीतेतु वासरेतवाज्ञया पि न किंचिदाचरिष्यामीति वा क्याथी गुरुमयेवाच्यः एवं स्वै
रविहारार्थिनीति अस्यार्थः स्वैरः स्वेच्छाधीनः स्वैरविहारेच्छायां वा क्यार्थ वोधो नरकालं प्रतीयमानायां शब्दस्य नव्यापारो
विरतुलात अर्थस्य च व्यापारांतरं न संभवतीति व्यंजनासिद्धा। अत्र विहारमात्रे आतायाः रतं अधिकं तु स्वाधीनमेवेति स्वै
रविहारार्थिता अथवा मातरित्यादिषु योग्यत्वं तदुचनस्यत्वं च ध्वन्यते गृहे त्वयशकर्तव्यत्वं च वेत्यन्यथासिद्धिरसनेत
दुक्तोति प्रेरणांत्वमेवेति दिनावसाने कुलांगनया त्वत्प्रेरणया पि न गंतव्यमिति वोध्यते वाक्यार्थे न वक्तुं शेषाद्यात
स्वैरविहारार्थितां स्वैरं स्वेच्छ अन्यसन्निधेर्दिनावसाने संगमो भवितेति केचित्। अत्र एकानां पदवृत्तिसत्वेनार्थ
स्यैव व्यंजकत्वं पदवृत्तिसत्वेपि धर्मिणां गौणकारादिति भंग्याश्रितायां व्यंजनायां यथा भंगिदीर्घसमासः पंचादि
पदारब्धः समास इति पावतेतदाश्रितेत्यर्थः दीर्घसमासवोधो गुणव्यंजः चित्रस्य विस्तारूपदीर्घत्वं तनकमोजः उदात
रत्नमूर्ध्वमुद्धतेन्द्रनीलविरत्नगुन्नगुन्नउक्तसंसक्तकूपारपूरोत्तेशाद्रिप्रसादोपनतजयगजगुप्तामिथ्यामारुमामकेन्ना
सोल्लासेन छाया मतिकरपि प्रभुनोत्सर्पिद्वीडुरत्नादोस्त्वाचेष्टांकिमेतत्कालमिह नगरीरत्नतोपत्रपासः आदिशब्दा
दुपरिग्रहः कादयो मावसाना वर्तिनिर्मात्यवर्ती पुनामाधुर्यव्यंजकाः उदाहरणं तु अनेकारंगप्रतिमपि त्वादि आकारा
दंस्वरूपपरं इतीति पूर्वोक्तहेतोरित्यर्थः अत्र वाभेदात माधुर्यव्यंजकत्वात्प्रयत्नतया अवयवोः परस्परं भेदा
तभेदः माधुर्यादिव्यंजकत्वेनैकतया तोभेदः तथा च माधुर्यादिबोधकतावच्छेदकोत्पत्तिर्नैकतया तोभिद्यते
न नैकतानुधिकरणपदैकदेशादिवत्तित्वासिद्धिरित्यर्थः तथा च नितक्तोहेतुः स्वरूपासिद्धो इतो न माधुर्यादिबो
धकतावच्छेदकवत्तोनैकतया भेदसिद्धिरिति भावः ननु तदिज्ञात्यादिरूपवदेकदेशं विना शोभते इत्यादितोपि
रणकेलिकुतनिवसनेत्यादौ रत्नुत्कर्षवती त्यापत्तिरित्यत आह तदेकदेशादयो इति तदेकदेशादयः नितक्तपदै
कदेशादयः अर्थविशेषतात्पर्यग्राहकाः अर्थविशेषेरत्नुत्कर्षादिरूपे अर्थविशेषे तात्पर्यग्राहकाः

पदस्य अर्थविशेषप्रतीतीच्छयो च्चारितत्वादिरूपतात्पर्य्यग्राहकाः ननु तत्प्रतिपादकानां अर्थविशेषप्रतिपादकाः न चाभि
हितान्वयादिरूपपदे कदेशस्य शक्तिमत्त्वरूपपदत्वेवत्त्वया पदतया शक्तिमत्तरतात्पर्य्यतरसंबंधेन प्रतिपादकत्वं संभ
वत्येवेति ननु प्रतिपादकाद्यसंगतमिति वाच्यं आदिपदग्राह्यरचनादिषु प्रतिपादकानां अर्थविशेषप्रतिपादकानां
न च [illegible] कृत्यादिरूपपदे कदेशस्य शक्तिमत्त्वरूपपदत्वे [illegible] त्वासंभवात् तदेकदेशाद्यादिर्येषामित्यत एव समासविशे
न बहुव्रीहिः अथवा तत्प्रयुक्तात् अथवा एकदेशपदेन उपलक्षणरूपएकदेशोऽयं ग्राह्यः तस्य शक्तिमत्त्वतात्पर्य्यतरसंबंधेन
प्रतिपादकत्वाभावात् तदेकदेशाद्यादिर्येषामिति तत्पुरुषसमासे न बहुव्रीहिः अप्रयोजकत्वात् अथवा एक
पदेन तत्पदार्थैकदेशवेलादिरूपवेलवेशकादिपदैकदेशो ग्राह्यः तस्य शक्तिमत्त्वतात्पर्य्यतरसंबंधेन प्रतिपादकत्वा
भावात् तदेकदेशाद्यादिर्येषामिति तत्पुरुषसमासे न बहुव्रीहिः अप्रयोजकत्वात् तेऽस्त्रीः स्यादेतदि
ति तद्रूपमासांस्यात् भवेत्तत्त्वतात्पर्य्यतानेन त्वर्थात्पर्य्यतानेन त्वर्थ प्रतीतीच्छयोच्चारितत्वादिरूपतात्पर्य्यतानेन त्वर्थात्पर्य्य
तानेन त्वर्थात्पर्य्यतानेन त्वर्थात्पर्य्यतानेन त्वर्थात्पर्य्यत

कुकर्मापि त्रत्वस्य प्रतीतिः समासावयवस्य नञोऽनुवंशत्वं यतः तत्पादृश्यतरत्वं तदन्यत्वं विरोधिताम्र प्राशस्त्यमल्पम
भावश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः एतादृशोक्तिते यैकं वेत्तापर्य्यासं भ्यारति स्वार्थरचितकाव्यादावति पाठस्तु वहु
गतः ग्रामादिकः शेत्यादिकनेवेत आदिपदत्वावनत्वपरिग्रहः केशा वालुकादिमत्वमितआदिपदात् शेवालपरिग्रहः वा
सनायाः संस्कारस्य विशेषो वेलक्षण्यं विलक्षणसंस्कारः शैत्यादिविषयकसंस्कार इति यावत् तत्स्वपरिपाकादित्यर्थः परि
पाको ज्ञातविशेषः फलितोऽर्थः कसमवस्तितत्वेवात्र आचशैत्यादि विषयकं विज्ञातो वसंस्कारात् शैत्यादिविषयकज्ञा
दिसुदृढसंस्कारादेति तु निष्कृष्टार्थः नियमइति शैत्यादिकस्यैव प्रतीतिर्न केशवालुकादिप्रतीतिरितिनियम इत्यर्थः
लक्षणास्थलेपि लक्षणाजन्यशाब्दबोधे पि लक्षणायामकइति वासनाविशेषपरिपाको नियामक इत्यर्थः कैतैव्यर्थतात्पर्य
ग्रहे सोतितात्पर्य्यग्रहस्य नियामकत्वे नेत्यर्थः ननु वासनाविशेषपरिपाकस्य लक्षणासहकारित्वेन हेतुतात्पर्य्यज्ञा
नस्य लक्षणासहकारित्वं यत्सर्वं ततो नुभवसिद्धं तस्य भगवन्निरस्यत आरवक्तुते इति व्यंजनायां व्यंजना स्थले गङ्ग
गङ्गसीत्येवेति ज्ञाते इतिशेषः भागा इत्यत्रेतिहेतुसाध्यनीभूतगमनाभावे इत्यर्थः अस्या वक्त्र्याः श्रीपते अनुमीयते
ननु पते अनुमीयते ननु पदतात्पर्य्यज्ञाप्यवत्ता ज्ञानेनास्तितदा कथमनुमीयते आरसंभाव्यते वेति संभाव्यते
वामतइति गमनाभावहेतुसाध्यनमितनिष्पिपतइति शाब्दबोधविषयीकिपृतइत्यर्थः स्यादेतदिति एतत्त
यो स्यमानं स्यात्तमवेत् पदेतेत्व पाक्लिन्नलक्षणात्व वनीवति पदयोजे कथं तत्कीर्तितार्कथमितिवे ननेपु
जयतीत्यादाविव आदिपदे प्रणमातिदुर्जयतीत्यादिपरिग्रहः प्रकर्षबोधः जयादिनिष्ठप्रकर्षादिबोधः प्रादेरि
ति प्रादेरुपसर्गस्येत्यर्थः प्रकर्षादाविति आदिपदेनात्र कुर्वादिपरिग्रहः शक्तिरिति नशक्तित्वेनान्वेति
ते कत्वादिति द्योतकत्वं तु भयसम्मतमेव तथा वान्यपदं विशेषः आत्मं कारिकमते द्योतकत्वं शब्दार्थो क
ते कत्वं नैयायिकमते द्योतकत्वं शब्दार्थस्तात्पर्य्यग्राहकत्वं नच प्रादेः शक्त्यप्रसिद्धा कथं

तदभावः प्रकर्षादौ साध्यनीयइतिवाच्यं प्रादेः प्रकर्षशक्तत्वाभाववानद्योतकत्वादित्यत्रतात्पर्य्यतो नच लक्षणेति प्रादेः
प्रकर्षादावित्यनेनान्वयिनच प्रादेर्लक्षणाप्रसङ्गा कथं तदभावः प्रकर्षादौ साध्यनीयइतिवाच्यं प्रादेः प्रकर्षादित्वा
लक्षणा कत्वाभावात् अशक्तत्वादेः प्रकर्षादौ व्यंजनैव स्वीकरणीयेतिभावः वादिनोऽवधानायाह ऽभ्यते इति अन्यथा
जयतीत्यादिसमाधानवचनस्य प्रकृतत्वाद्दुच्यते इति व्यर्थस्यात् जयतिरेतेति अत्र प्रजयतीति वाक्यघटको
भूतः जयतीति धातुः तात्पर्य्यग्राहकः निधातो प्रकृष्टजयप्रतीतीच्छयोस्तु रत्तत्वादिरूपतात्पर्य्यग्राहकः तत्वे मे
व तात्पर्य्यग्राहकत्वं हेव शक्यतावच्छेदकं धातुशक्यएवविशेषणासंगते वकारेणात्र नयेतिधातुशक्यत्वापेक्षया व्यवच्छेदः
प्रत्ययाव्ये अथवारवकारोमिचक्रमेतथाचजयः शक्यः प्रकर्षएव लक्ष इत्यर्थः पर्य्यवस्यात एवकारेणा प्रकर्षमि
त्रजये लक्षणाभावः प्रत्याय्यते जयत्वमात्रं शक्यतावच्छेदकं ननु विशिष्टजयः ननु प्रकर्षविशिष्टजयत्वं शक्यतावच्छेदकं
तथाच प्रकृष्टजये लक्षणा आवश्यकीति भावः अत्र प्राचीनानां सम्मतिमाह तदाहुः इति यदतिशेषः शक्य
कादन्येन शक्यतावच्छेदकातिरिक्तेन रूपेणाधर्मेणा ज्ञाते ज्ञाने भवति विषयिकाभवति लक्षणा तो तिनतु शक्तिरिति
भावः शक्यादन्येन रूपेणा ज्ञाते वक्तीतिशेषः भवति लक्षणा तो तिष्ठति लक्षणोत्पर्थः तथाचकार्य्येणा शक्यतावच्छेदका
तिरिक्तरूपप्रकारकज्ञानेन लक्षणारूपकारणानुमानुमितिभावः ननु जयो निधातुशक्योऽतः प्रकर्षएव निधातुलक्ष्यो
लाघवात् ननु प्रकृष्टजयो गौरवात् ततपौर्वशिष्टं तु संसर्गमर्य्यादालभ्यं एकपदार्थयोरपि भेदे न परस्परान्वयो धर्मि
कारे तदतिरेकः नचैवं शक्यादन्येन रूपेणा ज्ञाते भवति लक्षणा प्राचीनानां याविरोधइति वाच्यं तादृशज्ञानाप्रयोजनि
कत्वे नाश्रद्धेयत्वात् प्रकर्षविशिष्टजयत्वस्य शक्यतावच्छेदकीभूतजयत्वानतिरिक्तत्वात् विशिष्टस्यानतिरेका
दिति चेत् अत्रोच्यते तथासति पुनरवहुत्रिकयविरोधापत्तिः धात्वर्थयोर्भेदेनान्वयबोधापत्तिश्च तवमते स्यात् नच
जयपदार्थयोर्भेदमत्स्यादित्यत्र पुनरपि हुत्रिकयं स्वीकृतमेव चिंतामणिकृता धात्वर्थयोरुक्तभेदेन परस्परान्वयो मया

स्तीक्रियते बाधकाभावादिवाच्यं किंतु तत्त्वस्यैव वाच्यत्वात् तथा च्यात्वधिनिष्ठ प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासंबंधेन प्रत्यन्योपस्थिते हेतुत्वात् प्रकृते निधातुशक्यार्थे तत्वे विशेष्यतासंबंधेन प्रत्ययस्य तन्योपस्थितेरभावात् निधातुलक्ष्यार्थे प्रकर्षस्य विशेषणतया शाब्दबोधासंभवादिति
ननु प्रादेरेव प्रकर्षादौ कथं शक्तिः कल्प्यते इति अत्रैवं तेषामयमाशयः प्रत्ययतीत्यत्र प्रशब्दस्यैव प्रकर्षार्थः निधातोरप्यत्र प्रकर्षसंसर्गमपि लभ्यं न च नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन सान्वयबोधोऽव्युत्पन्नत्वेति वाच्यं अन्यथातिरिक्तनामार्थस्यैव धात्वर्थेन सम्भेदेन सान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् न च नामानन्यथातिरिक्तत्वे विशेषणगौरवमतवाच्यं अन्यथा नकेवलं नमस्ते पादौ पर नहि केवलं नमस्
तस्याभावविषयकं कार्यं इत्यादिबन्धबोधाभावप्रसंगात् न्यायनयेकत्वं नमस्तस्यावन्नवरनिष्ठाजनकता
भावविषयत्वाच्च बोधाभावप्रसंगात् आकाशं नपश्यतीत्यादौ आकाशविषयकत्वाभावस्य दर्शनेऽन्वय
नुपपत्तेश्च तथा चोपसर्गस्य वाचकत्वमेवेति। अन्यत्र भवत्वादिति गरुडगीतं तथा तीत्यादौ जपवश्यत्वे प्रशक्ति
काभावतिरिक्तत्वप्रशब्देन प्रकर्षस्य कुत्रचिदप्यप्रत्यायनात् प्रकृष्टधात्वर्थबोधे प्रशब्दानुविधानस्यैतत्पर्य
ग्राहकतयैवोपयोगः न च प्रशब्दस्यैव प्रकृष्टतयोपस्थितत्वात् धातुश्चेत्तत्पर्यग्राहकतयैव किंतु स्यात् निनिगमक
काभावादिति वाच्यं प्रशब्दस्यैव कुत्रचिदपि शक्त्यभावेन लक्षणाया असंभवात् प्रशब्दस्यैव प्रकृष्टजपा
दौ लक्षणायां प्रजपतीत्यादौ प्रकृष्टस्य कथं चित् तत्त्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामितिव्युत्पत्तिभंगप्रसंगाच्च न च प्रत्य
यप्रत्यायितप्रकृष्टतरत्वादिसर्वत्र धातोः प्रकृष्टक्रियायां लक्षणामपेक्ष्य प्रशब्दस्यैव प्रकर्षार्थकत्व
कल्पनमुचितमिति वाच्यं अतिरिक्तशक्तिकल्पनापेक्षया बहुलक्षणाकल्पनाया अपि न्यायत्वात् प्रशब्दस्य

प्रकर्षे क्रियाविशेषणतोरेवं लक्षणायां प्रकृष्टक्रियाप्रत्ययाद्वा तौ लक्षणायां आवश्यकत्वाच्च व्यतिसेरित्यत्रे
ति व्यतिसेइति विपूर्वात् सृधातोर्लङ्गमने परस्मैपदमध्यमपुरुषे कर्मवाच्ये तस्य रूपं तथा च असमूविधातुः
पंधातुरूपाद्गणमध्यस्थः परस्मैपदी कर्तरी कर्मव्यतिहारे इति सूत्रेण आत्मनेपदं सूत्रार्थः धातोः कर्तरि प्रीत
नेदस्यात् क्रियाविनिगमनेऽपि अस्थासूइति स्थिते थासः से इति लोलस्य थासः से स्यात् व्यतिअसूसे इति जाते
कर्तरि शपि आदिप्रभृतिभ्यः शपो लुक् अस्तेरस्लोपः इति सूत्रेण अकारस्लोपः सूत्रार्थश्च आ इत्यस्यात्ते स्यात्
रस्लोपः स्यात् सार्वधातुके क्ङिति व्यतिससे इति जातं तस्य स्लोपः इति सूत्रेण सस्लोपः सूत्रार्थश्च तस्य सस्य
स्लोपः स्यात् व्यतिसेइति सिद्धं लुङ्लोधातुरेव लुङ्लोऽर्थः लुङ्लोधीयमानः अस्तेधातुरेव अर्थः क्रियाविनिमयं सम्यक्
तिबोधयति धातुस्तोपमं जानतः व्यतिसेइत्यत्र धातुस्तोपमनानतोजनस्य तथा अर्थप्रत्ययाभावात् व्यतिसेइत्य
त्रार्थप्रत्ययाभावात् इति लक्षणावादः समाप्तः ॥ ॥ अथ आख्यातवादः स्यादेतदिति एतत्तत्त्वं समाप्तं स्यात्
सचेत् आख्यातस्य तावत् वाक्यत्वं वशक्यइति आख्यातं पुनस्तावत् वच्छिन्नं शक्यं ताकमित्यर्थः तेन वस्तुमात्रं स्यात् भवेत्
आख्यातत्वं च संकेतविशेषसंबंधेनाख्यातपदत्वं न तु जातिः जातित्वादिना सांकर्यात् तमानाभावाच्च यत्कृतावच्छेदकं अनाख्यातत्वं किंतु तिप्रत्यादिकमेव आख्यातत्वं प्रकारेण ज्ञानदशायां तिप्रत्यादिना च शाब्दबोधमात्रस्यैव
क्लिष्टमजन्यत्वं प्रसंगात् तिप्रत्यादिना प्रकारेण ज्ञानदशायां आख्यातत्वं प्रकारेण ज्ञानात्पश्चाद्बोधानुदयस्य सर्वा
सिद्धत्वात् यत्तत्त्वं च प्रवृत्तित्वं प्रवृत्तित्वं च राजजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो ऽहं यते ऽहं प्रवृत्तोऽस्मि अहं करोमि
यत्तु अव्यवस्थापत्तिः कोऽपि वदति जीवनयोनिवृत्तिव्यावृत्तौ जातिविशेषः निवृत्ति जीवनयोनिवृत्तिव्यावृत्तौ
त्वात् तथा अनुव्यवसायविरहः अचेष्टाजनकतावच्छेदकोऽपि एवानवस्थे अचेष्टाजनकत्वविरहात् सुषुप्तौ
शरीरकर्मणा अचेष्टात्वे मानाभावात् गुणविभाजकतावच्छेदकविषयत्वस्य जातित्वे मानाभावेन एवं वृत्तित्व

मपेक्ष्य तस्य प्राग्भूतत्वात् । न च वृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे चैत्रो निश्वसितीत्यादौ कथं निश्वासानुकूलयत्नानुभवं
इति वाच्यं । तत्र निश्वासाश्रयत्वमात्रप्रतीतेः शरीरक्रियाविशेषस्य निश्वासत्वात् न च तथापि प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदक
त्वे पठ मेश्वरो वेदं वक्ति पठ मेश्वरो वेदमुच्चारयतीत्यादौ कथं वेदमित्रशब्दानुकूलयत्नत्वानुभवो वेदजनकक
ठाद्यभिघातानुकूलयत्नत्वानुभव इति वाच्यं । कायासाध्यं प्रत्यभिज्ञयुतपाव्याप्यधर्मतया च प्रवृत्तित्वस्यैव वक्तृत्व
कतावच्छेदकत्वेन भगवद्यत्नेऽपि प्रवृत्तित्वस्यैव धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वात् । अत्र स्वशक्यप्रतिपादकतावि
षयं वंधे कृधातुमत्वादिति विशेषे तु पाकानात्मादौ व्यभिचारः । नन्वयं हेतुरसिद्ध इत्यत आह ॥ पचतीत्यस्य पाकं
करोतीति विवरणादिति । अयं भावः पचति पाकं करोतीत्यादिविवरणेषु पचतिपदं स्वपरतया पचपदनिश्चयप
रं तच्च पदद्वयं पाकपदसमभिव्याहारेण कृधातुसमभिव्याहारेण च पाकसमानार्थकं कृजसमानार्थकं परं एव
च पचपदं पाकसमानार्थकं तिङ्पदं कृजसमानार्थकमित्यादिबोधः एवं सर्वत्रैव विवरणेषु विधियनाग
पदमेव तत्र तत्पदसमभिव्याहारेण तत्तत्समानार्थकत्वेन तत्तत्समानार्थकेन लक्षणा अतएव तत्समानार्थकेन
पाय बोध्यते तत्रस्य विवरणानि प्रामाणिकाः । ननु तथापि स्वपाकप्रतिपादकतावि शेषसंबंधे कृजधातु
मत्वं न दोषायेति भ्रमेणाह स्वशक्यप्रतिपादकशब्दे नैकांतिकमिति । तत्राह अवकारवदिति । विवरणादपि शा
क्तिनिर्णयादिति गवादिपदवत् । अवकाशे पथ्यन्नलक्षणाशक्तिभ्रमान्यतरजन्यस्वशक्यप्रतिपत्तिविषयतासंबंधेन गवादिप
वकारवत्त्वाभाववत्त्वे सतीति विशेषणविशिष्टीभूय प्रतिपाद्यतासंबंधेन गवादौ गवादिपदशक्तिसाधकः
तथा कृजेधात्वादिकृपविवरणमपि लक्षणाशक्तिभ्रमान्यतरजन्यस्वशक्यप्रतिपत्तिजनकतासंबंधेन
~~[illegible]~~ कृजेधात्वादिमत्त्वाभाववत्त्वे सतीति विशेषणविशिष्टीभूय स्वशक्यप्रति
पादकतासंबंधेन आख्यातादौ प्रवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नशक्यतावच्छेदकत्वसाधकमित्यर्थः ॥ अथ वा तावदिति वा
क्यालंकारे ॥ यत्रैव आख्यातस्य शक्यः इति योजना एव कारेण व्यापारादिकुदासः । ननु यत्र स्वयं आख्या

तेन वाच्यत्वे किंमानमित्यत आह ॥ पचतीत्यस्येति ॥ पाकं करोतीति विवरणादिति पाकं करोतीत्यस्य अभेदसं
बंधेन विवरणोऽन्वयः विवरणं त्वसमानार्थकलक्षणापनं तापनं च ज्ञानानुकूलः शब्दः प्रमाणत्वं पं
चम्यर्थः तथा च विवरणमेव मानमिति भावः । ननु विवरणस्य शाब्दप्रमापकत्वं न वा शाब्दविधया
शक्तेः प्रकृतपदार्थत्ववाक्यार्थत्वयोरभावादत आह अवकारवदिति । तथा चानुमानविधयैव विव
रणस्यापि शक्तिनिर्णायकत्वमिति भावः । अनुमानं च पूर्वोक्तमेव इति सरस्वतीपादाः । तथा चेति । पत्र
स्य आख्यातवाच्यत्वे चेत्यर्थः । रथो गच्छतीति । प्रथमांतरथपदसमभिव्याहृतगमधातुराख्या
तेऽर्थः । न मुख्यप्रयोग इति । न मुख्यार्थप्रकारकशाब्दबोधजनकत्वमित्यर्थः । अथवा न मुख्या
र्थप्रकारकप्रतीतिछद्मयोचरितत्वमित्यर्थः । रथादीनां च चेतनयागमानुकूलप्रयत्नप्रयुज्यत्वा
दिति । अचेतनरथादिनिष्ठाभावप्रतियोगिमुख्यार्थकत्वेन ज्ञायमानत्वेसति अचेतनरथाद्य
न्वितगमनसंबंधिबोधकत्वादित्यर्थः । तेन हेतोर्न पक्षावृत्तित्वसाध्यासामानाधिकरण्ये
नापि लक्षणेति ॥ न लक्षणार्थप्रकारकशाब्दे बोधजनकत्वमपीत्यर्थः । अथवा न लक्षणार्थप्र
कारकप्रतीतिछद्मयोचरितत्वमपीत्यर्थः । यथा श्रुते आख्याते शक्यसंबंधरूपमानतया
निसेद्धुमशक्यत्वं शक्यसंबंधस्य सत्त्वात् । विभक्तौ लक्षणानंगीकारादिति । न लक्षणा सहकारेण
शाब्दबोधजनकत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावादिति वाक्यस्य संगत्यापत्तिः । अन्यथा विभक्ति
तो लक्षणांगीकारे अन्यथानुशासनवैयर्थ्यादिति एकविभक्त्यर्थे अपरविभक्तिविधायकं
मनुशासनं अन्यथानुशासनं । अथवा एकविभक्तिस्थाने अपरविभक्तिविधायकम

नुशासनं व्यत्ययानुशासनं। अन्यत्र विभक्तिस्थाने अन्यत्र विभक्ति व्याख्यास्य कृतिरोदनस्य भो
क्तेत्यादौ कृत्योगे कर्तृकर्मणोः षष्ठी विधायकं स्मरसि कृष्णो गोकुले वत्स्यामः इत्यादौ स्मृ
पर्यायधातुभिर्योगे भूतानद्यतने धातोर्लङ् विधायकं यज्ञदत्तस्य बुद्धिरिष्टा इत्यादौ स्मादि
योगे लङ् इत्यर्थे लङ् विधायकं कर्तृकर्मणोः कृतीत्यादिसूत्रे अभिहितावचने लङ् लङ्
त्यादिसूत्रं चतस्त्रे पर्यायमित्यर्थः तथा चानुशासनं विनैव लसतः षष्ठी शंतः कर्तृत्वकर्म
त्वयोरुपस्थितिसंभवे एवं लसतो वर्तमानो लङ् लङ् भूतानद्यतनकालोपस्थितिसंभवे च सू
त्रं चतस्त्रे पर्यायमिति भावः व्यत्ययानुशासनं शक्तिलक्षणाभिन्नत्वे व्यञ्जनवेति
यावत्। व्यत्ययानुशासनवलात्। एकविभक्त्यर्थः परविभक्तिविधायकं अनुशासन
वलात् विभक्त्यर्थे कर्मत्वादिरूपे अन्यस्मिन् अन्यस्मिन्पदे तथा च विभक्त्यर्थपदस्य लक्ष
णेति निष्कर्षः तथा च व्यत्ययानुशासनं शक्तिग्राहकमिति भावः नत्वन्यत्रापि न तु विभक्त्यर्थ
भिन्नेऽपि अन्यस्मिन् न लक्षणेति शङ्कनं मनुवर्तते न तु विभक्त्यर्थभिन्नेऽपि अन्यस्य पदस्य
लक्षणानेति तदर्थः तथा च विभक्त्यर्थभिन्ने विभक्तेर्न लक्षणा यां न किमपि बाधकमिति भा
वः इह वेति। रथोगच्छतीति वाक्यघटकीभूतारथ्यातपदे वेत्यर्थः किंतु व्यापारे किंतु विभक्त्यर्थ
भिन्नव्यापारे अत्र लक्षणेति शङ्कनं मनुवर्तते न तु व्यत्ययानुशासनवलाद्विभक्तौ लक्षणा
इत्येव नियमः कल्प्यते न तु विभक्त्यर्थेऽन्यस्मिन् लक्षणेति नियमो गौरवादित्यस्वरसादा

रथ्यचेति। विभक्त्यर्थेऽपि द्वितीयादिविभक्त्यर्थेऽपि अनुशासनेति शङ्कनं तस्य यथा कृत्योगे षष्ठ्याः कर्मत्वे
परिलक्षणेति शङ्कनेनाच्छिन्नं च कर्मत्वे परविभक्त्यर्थे परविभक्तिर्व्यत्ययानुशासनं तद्विभक्त्यर्थे तद्विभक्तिति
रिक्तविभक्तेर्न लक्षणा वा स्वीति नियमपरतया व्याख्येयं तत्रेत्यस्य। नन्वस्यार्थकत्वात् स च संबंधश्चेत्यत्र
पस्याः शक्यत्वेनैव लक्षणा न कर्मत्वे पस्यान्यलक्षणा कर्मत्वे च प्रकारकबोधस्य षष्ठीतः कर्मत्वं च प्रका
रकबोधस्य तथा विना षष्ठ्याः कर्मत्वे लक्षणा विना असंभवात् अनुपपत्तेः तत्प्रकारकबोधः कर्मत्वं च
प्रकारकबोधः नुभवत्येव षष्ठीतो नोत्पद्यते किंतु संबंधत्वप्रकारकबोधो भवत्येवेत्येनेनान्वयः
नु शासनेन पर्यायमिति कृयोऽपि कर्मत्वे षष्ठीविधायकं नुशासनं पर्यायं संबंधत्वप्रका
रकबोधस्य शेषषष्ठ्यैवोपपत्तेरिति भावः द्वितीयायाः कर्मयोगे कर्मवाचकपदोत्तरद्वितीयायाः अनु
शासनेन कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनुशासनेन निष्ठादिवर्जनेनैकस्यारितनत्वोक्त्या निष्ठाव
र्जनं पर्यायमित्यादिसूत्रेण निष्ठादियोगे विकुर्वते नरहतवानरस्यादौ कर्मवाचकपदे षष्ठी
वर्जनं पर्यायमित्यर्थः तत्र निष्ठादियोगे कर्मवाचकपदे तत्र निष्ठादिवर्जनं कृत्ययोगे इति
तव्यानीयरकृत्यप्रत्ययकृत्याः तेषां योगे मया मम मसेवो इत्यादावित्यर्थः अत्र हेतुमाह। निषे
धेनैव तृतीयोपपत्तेरिति। विकल्पस्य स्यात्रे कोऽपि एकाविधिरपरा निषेध कोऽपि एवं स्क
स्थितिः प्रकृते च कृत्ययोगे कर्तृवाचकपदोत्तरं पक्षे षष्ठीविधानं पक्षे षष्ठीनिषेधः न प
क्षे षष्ठीविधानं व्यर्थं निषेधेनैव कृत्यानां कर्तृसेनेति सूत्रप्रणयनेन कृत्ययोगे कर्तृवाचक
पदोत्तरं षष्ठीनिषेधेनैव तृतीयोपपत्तेरिति अतीयायाः साध्यत्वज्ञापनादित्यर्थः तथा च
यथा निष्ठादियोगे षष्ठीहितीयायाः साध्यत्वज्ञापनं तथा कृत्ययोगे निषेधेनैव तृतीया

पाः साध्वत्र ज्ञापनमिति अत्र कुंचित्पुस्तके अनिषेधेनैव तत्तीयोपपत्तेरिति पाठस्तिष्ठतु सच आकरग्रामि
णोऽध्युनिकत्वेप्यपि कल्पितोनसाधुः प्राचीनपुस्तकेऽत्र यत्प्रमाणत्वात् अस्य संगतार्थ कत्वाच्च पाक्षिक
षष्ठ्यर्थमिति कृत्ययोगे मयामयेति सेवोहरिरित्यादौ उपपदे षष्ठी प्राप्त्यर्थं तदिति कृत्ययोगे विकल्पविधानमित्य
र्थः संबंधत्वप्रकारकज्ञानिकाया इति षष्ठ्या इति शेषः शेषे च नादेवेति षष्ठी शेषे इति सूत्रादेवेत्यर्थः निष्ठा
दियोगे तदिति कृत्ययोगे विकल्पविधानमित्यर्थः तयोरपि निष्ठायोगेपि तादृश्याः शेषष
ष्ठ्याः बहुषु गतंतिरश्रीनमनूनस्यार्थिरत्यादिषु ननु निरुक्तानुशासनस्य बलात् कर्मत्वादेषष्ठ्या शक्तिरे
कनत्वसंगतं तथाचविभक्तौ लक्षणाभावात् व्यंजनानि रुक्तं स्थले आवश्यकीत्यत आह किंचेति यदि विभ
क्तौ नत्वलक्षणा तथाचविभक्तौ लक्षणाजन्य पदार्थो पस्थितिसहकारेणानशाब्दबोधजनकत्वं तदीति। विभक्तौ
लक्षणानंगीकारे इत्यर्थः भावेनमिति भूतं वेति शेषः जानातीति जानातीत्यत्रेत्यर्थः। कर्मत्वशक्तौ द्वितीयाल्ला
क्षणा कीति शेषः विद्यमानं घटं जानातीत्यत्र ज्ञातता रूपक्रिया जन्यफलशालित्वरूपद्वितीयाशक्तेवेत्यस्यापि व
क्तुं शक्यत्वात् भावेनं घटं जानातीत्येतत्पर्यंतानुध्यावनं द्वितीयार्थः द्वितीयावाच्यार्थः तदीति विषयतायां द्वि
तीयाशक्त्यंगीकार इत्यर्थः कुतइति। कस्मादेतदित्यर्थः कर्मत्वप्रतीतिरत्र क्रिया जन्य फलशालित्वरूप
कर्मत्वप्रतीतिः लक्षणां विनेति द्वितीयायाः क्रिया जन्य फलशालित्वरूपकर्मत्वे लक्षणां विनेत्यर्थः द्वितीया
याः विषयतायां शक्तत्वादिति भावः तत्रापि क्रिया जन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वेपि वर्त्मतरमिति व्यंजनेत्यर्थः
लक्षणावत्वेवोपपत्तेरिति। लक्षणायैवोपपत्तेरित्यर्थः अतएव कृवृत्तिकल्पनेगौरवादिति भावः अनुकूलत्व
व्यापारमात्रमिति व्यापारत्वं च धर्मत्वं मात्रपदं कृत्वार्थं कं तथाचयत्र साधारणानुकूलधर्ममात्रं मा
ख्यातार्थः अनुकूलत्वं आख्यातस्य कर्मतावच्छेदकमिति फलितोऽर्थः रथो गच्छतीत्यादावतिरथो

गच्छतीत्यादावपीत्यर्थः मुख्यएव प्रयोगइतीति इतिमुख्यएव प्रयोगइत्यर्थः यत्रत्वस्य प्रयोगस्य तस्यैव यत्रत्वस्यैव नन्वनु
कूलत्वस्यैव तत्रशक्यतावच्छेदकत्वमितिविभक्तिपरिणामेनानुवर्तते। गुरुत्वादिति॥ अनुकूलस्य कारणत्वादिरूपत
यायत्रत्वापेक्षया गुरुत्वादित्यर्थः तथाचयत्रत्वमेवशक्यतावच्छेदकं नत्वनुकूलत्वमितिभावः। कथमितिभा
सतइत्यनेनाचयि। तदीति। यत्रत्वमात्रस्यशक्यतावच्छेदकत्वेइत्यर्थः संसर्गविधयेति। धात्वर्थाख्यातार्थयोः
संसर्गविधयेत्यर्थः कथमित्यादयः प्रयोगाइत्यनेनान्वेति। तदीति। आख्यातस्य यत्नार्थकत्वेइत्यर्थः ननु ज्ञाना
नुकूलव्यापारानुकूलयत्नएवज्ञानानुकूलयत्नसचास्त्येवेत्यतआह प्रतीयतेवेति तथाचतवमतेज्ञानातीत्यादौ
ज्ञानाद्यनुकूलयत्नेप्रत्ययप्रसंगइतिभावः ज्ञानातीत्यादाविति चेत्रो जानातीछति यतते करोतीत्यादाविति यर्थः धात्वर्थ
एवेति। ज्ञानादिरूपधात्वर्थएवसाक्षादन्वेति आश्रयतासंबंधेनान्वेति आख्यातप्रतिपाद्यश्च ज्ञानातीत्यादौ आ
ख्यातप्रतिपाद्यश्च कालः वर्त्तमानत्वादिरूपः संख्याएकत्वादिनन्वयोपि ननुप्रवृत्तिरपिप्रयोज्यत्वादिति ज्ञाना
तीत्यादौ अनुकूलतासंबंधेन ज्ञानाभाववत्त्वादित्यर्थः तच्चिंत्यमिति॥ इदं मृदमभ्रुद्धमिति समप्रतिभातिचिंता
मणिकृतस्तु आतिप्रेष्टास्तेः कथमेतादृशंलिखितमितिचिंतनीयमित्यर्थः सोऽयं तमेदेनान्वयबोधस्य अव्युत्प
त्तेरिति। तंदुलं पचतीत्यादौ नामार्थान्वितस्यविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थे धात्वर्थान्वितस्यविभक्त्यर्थस्य चनामार्थे
न्वयबोधस्य शक्त्यजन्यत्वादुक्तं सातादिति स्तो कं पचतीत्यादौ धात्वर्थनामार्थयोरभेदसंसर्गेणान्वयबोधस्य
तदुपीतादुक्तं भेदेनेति। अभेदातिरिक्तसंबंधेनेत्यर्थः अन्वयबोधस्य शाब्दबोधस्य अव्युत्पत्तेरिति। अस्वीकारा
त्। अन्यथानामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयबोधांगीकारे ओदनः पचतीत्यत्रेतिचेत्र ओदनः पच
तीत्यत्रेत्यर्थः ओदनपाकयोरितिपाके ओदनस्येत्यर्थः ननुचेत्र ओदनः पचतीत्यत्र पाकविशेष्य कौदनप्रकारका
न्वयबोधवारणाय धात्वर्थविशेष्यतया न्वयबोधोऽव्युत्पन्नः प्रकृतेचचेत्रो जानातीत्यादौ नामार्थस्य
चेत्रस्य जानात्यादिधात्वर्थस्यविशेष्यतयाऽन्वयबोधेनेदं इकमपिबोधकमित्यतआह उक्तरीत्या

इत्यादि जानातीत्यादाविति चैत्रो जानातीत्यादाविति भावः। आख्यातार्थो न च भासे संख्याकालाद्यतिरिक्ताख्यातार्थो न वेद्ये वो
तस्याः आख्यातार्थविशेष्यत्वाभावात्। नियमात्॥ संख्याकालाद्यतिरिक्ताख्यातार्थविशेष्यत्वनियमात् आख्यातार्थ
विशेष्यः संख्याकालाद्यतिरिक्ताख्यातार्थविशेष्यः। तेन विभक्त्यर्थविशेषणीभूतनामार्थस्य आख्यातार्थविशे
ष्यत्वेन तथा विधश्चैत्र विभक्त्यर्थविशेषणीभूतश्चैत्रः आख्यातार्थविशेष्यः संख्याकालाद्यतिरिक्ताख्यातार्थ
विशेष्यः नत्वोदन इति आख्यातार्थविशेष्य इति पूर्वोक्तनाचपदितीयार्थविशेषणत्वात् ओदनस्य द्वितीयार्थे कर्मत्वे विशे
षणत्वात् चैत्रेण ओदनः पच्यते इत्यत्र कर्मेति अत्र आख्यातार्थविशेष्य इति लिंगविपरिणामेन नु वर्तते न कर्तृति अ
त्रापि आख्यातार्थविशेष्य इत्यनुवर्तते तृतीयार्थीयकर्तृत्वादिति तृतीयार्थे कर्तृत्वे विशेषणत्वादिति तात्पर्यः तथाच देवदत्ते
न ओदनः पच्यते इत्यादि कर्मणि ख्यातस्थले ओदनः पच्यते इत्यादि कर्मणि ख्यातस्थले ओदनः पच्यते इत्यादि क
र्मणि ख्यातस्थले ओदनादिरूपकर्मणि आख्यातार्थविशेष्यं देवदत्तादिरूपकर्तृनाख्यातार्थविशेष्य इति पर्यवसिता
र्थः स्थीयते इत्यत्रेति चैत्रेण स्थीयते इत्यत्रेत्यर्थः स्थित्यनुकूलाकृतिः चैत्रनिष्ठा स्थित्यनुकूलाकृतिः चैत्रनि
ष्ठा स्थित्यनुकूलाकृतिः आख्यातार्थे स्थीयते इत्यत्र आख्यातार्थे कस्यापि विशेष्यत्वमिति पदार्थमात्रनिष्ठ
विशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाभावः इति हेतोरित्यर्थः संख्या आख्यातार्थसंख्या अनन्विता न कुत्राप्यन्वे
ति स्थीयते इत्यत्र आख्यातार्थविशेष्याभावात् संख्यायाः कुत्रापि नान्वय इति पर्यवसितार्थः अतेन स्थीयते
इत्यत्र संख्याया अनन्वयाभावः [illegible] देवेत्यर्थः अत्र भावप्रत्ययस्थले औत्सर्गिकं द्वित्वाद्यन्वयबोधासंबंधस्थले
एवानुशिष्टं अथवा औत्सर्गिकं द्वित्वाद्यन्वयबोधासंभवस्थले एवानुशिष्टं अथवा औत्सर्गिकं प्रथमोपस्थि
तं धात्वर्थविशेष्यचैत्रनिष्ठाश्रयत्वकाष्ठितिरित्यर्थः तथाकारकः अत्र चैत्रेण स्थीयते इत्यादि भावस्थले
अन्वयबोधः शाब्दबोधः न चैवमिति एवं भावप्रत्ययस्थले धात्वर्थस्य आख्यातार्थविशेष्यत्वेऽपि

ति आदिपदेन त्रित्वपरिग्रहः द्विवचनादीति आदिपदेन बहुवचनपरिग्रहः असाध्यत्वादिति भावप्रत्ययस्थले एकवचनस्थे
वसाध्यत्वेन द्विवचनबहुवचनयोरसाध्यत्वादित्यर्थः काष्ठादित्यनेनास्वरसः सूचितः द्वीजं तु धात्वर्थस्य भावनायां वि
शेषणत्वेनान्वयस्य सुतरां त्वान्न विशेष्यत्वमिति वस्तुतो चैत्रेण स्थीयते इत्यत्र चैत्रनिष्ठा स्थितिरेव धात्वर्थविशेष्य
कान्वयबोधस्यैवानुभवसिद्धत्वात् तथाच चैत्रनिष्ठभावनाविशेष्यकतत्त्वं स्यादेतदपि तत्तुच्छमात्रं स्यात् भवेत् आख्यातार्थः
चैत्रः तंडुलं पचतीत्यादौ लडाख्यातार्थः कालः वर्तमानत्वादिरूपः कुत्रार्थे धात्वर्थे आख्यातार्थे वा एकपदोपा
त्तत्वप्रत्ययस्थेति एकपदजन्योपस्थितिविषयत्वरूपा सा [illegible] इत्यर्थः तथाच अवधानेनान्वयप्रतियोगिपदस्थितेरपि आ
सत्तिपदार्थत्वादिति भावः कृतावस्त्वेति कृतौ आख्यातार्थे कृतौ आख्यातार्थे वर्तमानत्वादिरूपकालो न चेति अत्रे
ति जानीहि तथाच चैत्रः तंडुलं पचतीत्यत्र वर्तमानो यस्तंडुलकर्मकपाकानुकूलयत्नस्तद्वान् चैत्रः इत्यन्वयबोधः
धात्वर्थ इत्यपरे इति धात्वर्थे च चैत्रस्तंडुलं पचतीत्यादौ पचादिधात्वर्थे आख्यातार्थः कालोऽन्वेतीति अपरे के चि
न पंडिता आहुरिति शेषः तथाच चैत्रस्तंडुलं पचतीत्यादौ वर्तमानो यस्तंडुलकर्मकपाकस्तंडुलकृतिमानित्य
न्वयबोधः इति भावः अपरे इत्यस्य [illegible] सोऽयं वर्तं तद्वीजं तु सा [illegible] जनकस्य संदर्भस्य संयोगस्य वा
पाकत्वमते तस्य भविष्यत्तादृशायां तादृशायां सत्यपि पचतीति
योगस्य सर्वसम्मतत्वात् तस्यानुपपत्तिः पक्वा तीति प्रयोगापत्तिश्चेति दावे कर्तृव्यापारस्यातीतत्वदशायां तादृशपाक
स्य वर्तमानतादशायां पचतीति प्रयोगापत्तिरपि वस्तुतस्तु विद्याख्यातार्थे कृतौ कुत्रचिद्धात्वर्थे आख्यातार्थो व
र्तमानत्वादिरूपकालोऽन्वेति तथाहि पचतीत्यादौ आख्यातार्थे कृतौ वर्तमानत्वाद्यन्वयबोधानपचादिधात्वर्थे
रूपोपात्तनानातीतदोधात्वर्थे वर्तमानत्वाद्यन्वयबोधः नानानुकूलकृत्यसंभवादिति न च जानातीत्यादौ ता
नानुकूलकृतासंभवेऽपि आश्रयत्वरूपाख्यातार्थे वर्तमानत्वाद्यन्वयबोधकमिति वाच्यं तानेनष्टे

पि आश्रयत्वस्य चैत्रो नाना तीति प्रयोगापत्तेरिति ज्ञेयं अत्र कथमन्यथा जानातीत्यादौ ज्ञाने वर्तमानत्वादिप्रती
पुत इतीति पाठ कृत कालस्य नि कालिरव न संदर्भ वि रोधात् स्यादेतदिति॥ ननु तत्र स्यात् भवेत् आख्यातवि
शेष वाच्ये लुट्लङ्लिट वाच्ये भविष्यत्त्वं चेति। भविष्यन्नापद वाच्यत्वं वेत्यर्थः॥ ननु भविष्यत्तेनाविद्यमान प्रा
गभाव प्रतियोगित्वं प्रध्वंसो भाविनि घटे अद्य स घटो भविष्यतीति प्रत्ययप्रसंगात्। प्रध्वंसो भाविघटप्रागभावस्य अ
द्य भवर्तमानत्वात् न च कालविशेषो न प्रागभावस्योधिकरणत्वेन प्रतीयते किंतु प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वे
न प्रतीयते प्रध्वंसो भाविघटस्य च अद्य कालसंबंधाभावात् प्रध्वंसो भाविघटे अद्य स घटो भविष्यतीति प्रतीतिप्रसंगा
त्। वाच्य प्रध्वंसो भाविनि घटे परश्वः स घटो भविष्यतीत्यद्य प्रत्ययप्रसंगात्। प्रध्वंसो भाविघटस्य परश्वः कालवृत्तित्वात् एवं
देशविशेषस्य प्रागभावेऽन्वये कपालनाशजन्यघटनाशस्य घटात्मकप्रागभाववत्वापत्तेः कपाले इदं घटध्वं
सो भविष्यतीति लोकव्यवहारस्य च्युतीतेर्भवन्मते तादृशप्रतीत्यापत्तेः तादृशघटनाशस्य प्रागभाव वत्त्वं
स्यात् तत्र कपालेसत्त्वादेशविशेषस्य प्रागभाव प्रतियोगिनि अन्वये घटे समुत्पन्न
प्रागभावो गमिष्यतीति चैत्रः प्रागभावो भविष्यतीत्यापत्तेश्च वर्तमानप्रागभाव प्रतियोगिनः। चैत्रस्य प्रागभावत्वादि
चैत्रवतो भविष्यत्त्वं न वर्तमानप्रागभाव प्रतियोगित्वं किंतु वर्तमानप्रागभाव प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं। इदानीं घ
टो भविष्यतीत्यादौ चैतादृशोत्पत्तेर्देशविशेष कालविशेष आधिकरणत्वेन प्रतीयते घटो भवि
ष्यतीत्यादेर्भूधातुनाऽत्पत्तिः प्रत्याय्यते तस्य धात्वर्थ निष्ठ वर्तमान प्रागभाव प्रतियोगित्व मात्रं प्रत्याय्यते न त
त्पत्ति॥ त्रिरपि तस्याः धातुत्वभ्रमस्तोर्तादृशोत्पत्तेर्देशकालयोरन्वयः संस्पतीत्यादौ न शधातुनाध्वंसः प्र
त्याय्यते घटो वर्तमान प्रागभाव प्रतियोग्युत्पत्तिः प्रत्याय्यते अत्र धातुनाऽत्पत्तेरप्रत्यायनात् न च न शधातो
रेव नाशोत्पत्तौ न तस्य तु वर्तमान प्रागभाव प्रतियोग्युत्पत्तिः अत्र धातुनाऽत्पत्तेः प्रत्याय्यत्वं मेव

त्र ऽर्थोस्त्वि ति वाच्यं तथासति आख्यातसामान्यार्थे प्रतियोगित्वेनाशस्यान्वयापातात् पूर्वार्धैकदेशत्वात्
प्रत्ययार्थोत्पत्तावेव देशविशेष कालविशेषयोरन्वयः धात्वर्थनाशे कालविशेषादेरन्वये प्रध्वंसो भाविनाशे
घटादेः परश्वो नंस्यतीति व्यवहारापत्तिः तत्र नाशस्य परश्वः कालवृत्तित्वात् तथा च घटः परश्वो नंस्यतीत्यादौ
परश्वः कालवृत्ति वर्तमानप्रागभावं प्रतियोग्युत्पत्तिकनाशप्रतियोगि घट इति शाब्दबोधः वर्तमानप्रागभाव प्रति
योग्युत्पत्तिरर्थः प्रतियोगित्वमाख्यातसामान्यार्थः अतीतत्वं अतीतत्वपदवाच्यं ननु अतीतत्वं न वर्तमानध्वंसे
प्रतियोगित्वं घटो नष्टो घटो नष्टश्चान घटोऽनश्यदित्यादि व्यवहारलोपप्रसंगात् न धात्वर्थे नाशे वर्तमा
नध्वंसप्रतियोगित्वरूपातीतत्वस्य बाधात् न चात्रातीत कालसंबंधित्वं निष्ठादेरर्थः इति वाच्यं चिरविनष्टे
पि घटे पूर्वं घटो नष्ट इति व्यवहारप्रसंगात्। तादृशघटे वर्तमानध्वंसप्रतियोगिकालाभिन्नपूर्वं घटरूपकालवृ
त्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्य सत्त्वादिति चेन्न वर्तमानध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तेरेव अतीतत्वशब्दार्थत्वात् तादृशोत्पत्ते
श्च नशधात्वर्थनाशेऽबाधादुक्तव्यवहारलोपरूपबाधकाभावात् तथाहि घटो नष्ट इत्यादौ वर्तमानध्वं
सप्रतियोग्युत्पत्तिरूपातीतत्वं निष्ठार्थः कर्तरि विहितस्य निष्ठादेरूपकृतश्च प्रतियोगी अर्थः अतीतत्वं धा
त्वर्थे देशे प्रतियोगित्वे निष्ठार्थोऽभेदसंबंधेन घटे प्रकारतया भासते तथा च वर्तमाननाशप्रतियोग्युत्प
त्तिकत्वनाशप्रतियोगी घट इति शाब्दबोधः घटोऽनश्यदित्यत्र वर्तमानध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तिरूपातीतत्वस्य
अर्थः प्रतियोगित्वं कर्तरि विहितस्याख्यातसामान्यार्थः अतीतत्वं धात्वर्थे धात्वर्थः प्रतियोगित्वे प्रतियोगित्वं चेति
प्रकारतया भासते। तथा च वर्तमानध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तिकनाशप्रतियोगित्ववान् घट इति शाब्दबोधः प
चति चैत्रे पाकं कर्तरि चैत्रे भावि कृति प्रागभावमादाय भावि कृत्युत्पत्तिप्रागभावमादाय पक्ष्यतीति स्यादित्यत्रेव तने
नाचेति आद्य कृतिध्वंसमादाय आद्य कृत्युत्पत्तिध्वंसमादाय अपाक्षीदिति स्यात् पचति चैत्रे अपाक्षीदिति स्यात्

नस्यातनभवेन् आद्य कृति प्रागभाव स्यैव आद्य कृत्युत्पत्ति प्रागभाव स्यैव भविष्य त्वत्ययेन भविष्यत्वार्थक प्रत्ययेन तत्र अ
भि आनादित्यभिमेत्यत्रापि चरम कृतध्वंसस्यैव चरम कृत्युत्पत्ति ध्वंसस्यैव अतीतत्वप्रत्ययेन अतीतत्वार्थक प्रत्ययेन अभिधा
नात् बोधनात् ओदनेति। ओदन पदस्य तंडुले तंडुलावयवे वा लक्षणा विक्लित्तीति विलक्षण रसस्पर्शादी त्यर्थः व्यापार वि
शेषेति अधः संतापनादीत्यर्थः तत्रेति। प्रतीति विषयीभूतौदननिष्ठ विक्लित्ति जनक व्यापार विशेष कर्तृत्वेन छेदा
र्थः घटक त्वात् प्रत्ययार्थः तदन्वयश्च विक्लित्तौ तदनुकूल व्यापारश्च। तदनुकूल व्यापार इति विक्लित्यनुकू
ल व्यापार इत्यर्थः तथा च प्रतीति विषयीभूतौदननिष्ठ विक्लित्ति जनक व्यापार विशेष कर्तृत्व घटक विक्लित्तिः ता
दृश व्यापार विशेष कर्तृत्व घटक तदनुकूल व्यापारश्च कस्यार्थः उच्यते इति सिद्धान्तेऽत्यर्थः अन्यथा वचनस्य
च तत्र सिद्धतया उच्यते इत्यस्यैव वैयर्थ्यं स्यात् तदिति फलमित्यर्थः तदनुकूलः फलानुकूलत्वो पलक्षितः फलानुकूल
कूलत्व विशिष्ट इत्यर्थ करणो अनुकूलता च संसर्ग इत्यभिमतं यस्य संसर्गतिः स्यात् विलक्षणा व्यापारः अधः
संतापनादिरूपः धात्वर्थः पचादि धात्वर्थः ननु अनुकूलता कस्यार्थः इत्यत आह। अनुकूलता च संसर्ग इ
ति संसर्गः द्वितीयार्थ फल धात्वर्थ व्यापार योः संसर्ग इत्यर्थः तथा च द्वितीया पदात् धातु पदाच्च तद्बोधः तद्बोध
पदं तद्बोधयतीत्यस्य पूर्वं कृत्वा तातश्चेति। कर्मत्वं चेत्यर्थः। क्रियेति। धात्वर्थ इत्यर्थः। फलं मात्रं केवलं
फलं तथा च कथं फलमात्रं द्वितीयार्थ इत भावः जन्यत्वाश्रयत्वयोः संसर्गमर्यादयालाभादिति जन्यत्वस्य क्रियाया
फलयोः संसर्गमर्यादयालाभः आश्रयत्वस्य च फलौदनयोः संसर्गमर्यादयालाभः शक्तेः द्वितीयायाः शक्तेः द्वि
तीयाधातुलभ्य मेवेति तथा च किं मर्यादा फले द्वितीयायाः शक्तिरिति भावः द्वितीयाविलक्षणा व्यापारः अधः संतापन
नादिरूपः स्वरूप धारणो ननु फलानुकूलत्व मपि धात्वर्थ इति प्राञ्चो नैनाचार्यापि ओदनवादिति फलानुकूल
त्वांशोऽपि शक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः नन्वेवमपि एवं फलानुकूलत्वोपलक्षित विलक्षणा व्यापारमात्रस्य धा
त्वर्थत्वे पर्यायता विभिन्नविभिन्नशक्तीनां छेदकावच्छिन्नत्वे सति एकधात्वर्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोप

कतारूपा पर्यायता। तथा हि पर्यायतासंबंधो नाम हि तत्र गम्यर्थ संयोगानुकूल कर्म त्वर्थ विभागानुकूल कर्म
णोः फलानुकूलत्वं संयोगानुकूलत्वं विभागानुकूलत्वं च उपलक्षणं तत्र गम्योः शक्तितावच्छेदक कोटावप्रविष्टं
कर्म मात्रं कर्मत्व मात्रं शक्यं शक्यतावच्छेदकं तत्र तयोः त्वजिगम्योरेतत्तावद्वाच्यं वक्तव्यं। तथा चेति। कर्मत्व
मात्रस्य त्वजिगम्योः शक्यतावच्छेदकत्वे चेत्यर्थः कुतो न पर्यायतया कुतो न त्वजिगम्योर्निरूक्तपर्यायतया यथो क्तो
प्रसंगेति ग्रामं गच्छतीति वक्तव्ये ग्रामं त्वजतीत्यापत्तिरूपात प्रसंगेत्यर्थः अवच्छेदक मेवेति धात्वर्थतावच्छेदकमे
वेत्यर्थः एवकारस्य द्वितीयार्थ त्वव्यवच्छेदः फले प्रतीयते॥ तथा च फलं द्वितीयार्थ इति मतं नसम्यगिति भावः अ
वच्छेदकत्वे चत्वरूपसंबंधविशेषः आश्रयतेति। अधिकरणमित्यर्थः अन्वय आश्रयः फलेनिरूपक कर्ता संबंधेन नर
दं च प्राचीनमतानुसारेणोक्तं नवीनमतेनुवर्तित्व मेवाद्वितीयार्थः नचेवमिति। एवं आश्रयतायाद्वितीयार्थत्वे भ
मोप ततीत्यत्रेति अत्र आश्रयतायासम्प्रत्ययोधनादिति भावः द्वितीयापत्तिरिति आश्रयतारूपकर्मत्वे वाच्ये द्वि
तीयायाविहितत्वादिति भावः समभिव्याहृत धात्वर्थतावच्छेदक फलाश्रयतावोधकत्वमुत्पत्तेरिति द्वितीया
याः समभिव्याहृत धात्वर्थतावच्छेदक फलाश्रयतावोधकत्वमुत्पत्तेरित्यर्थः तथा च प्रकृते फले पच धात्व
र्थतावच्छेदकत्वाभावात् धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात् धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वबोधनासंभ
वान्न द्वितीया पत्तिरिति भावः अतएव वस्तुमात्रबोधादेव अवमिति अनुष्ठानमित्यर्थः पूर्वमतं खंडयति नहि क्रि
येत्यादिना नतु कर्मत्वं तथा च पूर्वमते फलं द्वितीयार्थः व्यापारमात्रं धात्वर्थः अनुकूलत्वं संसर्गः तथा च
तन्मते क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वमिति लक्षणा॥ आशयमाह दान्नशंकते। नन्वित्यादिना। ननु चैत्रो ग्रामं गा
छतीत्यत्र चैत्रस्य धात्वर्थतावच्छेदक ग्रामसंयोगाश्रयत्वात् कर्मत्वापत्तिरित्यत आह। तत्र धात्वर्थ नधिकरण
त्वादिविशेषणात् धात्वर्थतावच्छेदक ग्रामसंयोगाश्रयत्वात् कर्मत्वापत्तिरित्यत आह। फलशालित्वं विशे

[illegible] तथा च तत्र तथा च [illegible] तावच्छेदकधर्म-
[illegible] च तथा च कर्मत्वमिति लक्षणानि [illegible] मित्यपि [illegible] च तथा च [illegible]
[illegible] च भावादिति भावः। न्यायभास्कर कृन्मतमेव [illegible] तस्य [illegible] वृत्तिग्रहस्य कृतस्य [illegible]
[illegible] घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादावित्यर्थः आदिना [illegible] परिग्रहः। अन्य-
[illegible] च तत्र अन्वयबोधात्तरं च तत्र। आकांक्षादिकमिति आदिना योग्यतायाः आसत्त्यादेश्च परिग्रहः। तत्र का-
[illegible] मध्ये यत्पदं घटपदादिरूपनामपदं यत्पदेन अस्मत्पदादिरूपस्योत्तरवर्तिविभक्तिपदेन यादृशान्वयानु-
भव जनकं घटादिप्रकारकाधेयतासंसर्गकर्मत्वादिविशेष्यकशाब्दबोधजनकं तत्पदस्य घटपदादिरू-
पनामपदस्य तत्पदस्य समभिव्याहारः अस्मत्पदादिरूपविभक्तिपदीव्याहृतपूर्ववर्तित्वं प्रथमपदेन विभक्ति-
पदानेन चरमपदेन नामपदोपादानेन नामपदव्यवहितोत्तरवर्तित्वमिति [illegible] यादृशान्वयबोधे आ-
कांक्षेति घटादिप्रकारकाधेयतासंसर्गकर्मत्वादिविशेष्यकशाब्दबोधजनिका आकांक्षामेव विशिष्य प्र-
दर्शयति भवतीत्यादिना नामपदं घटपदादिरूपनामपदं इत्यवर्तिविभक्तिपदेन वस्तुतस्तव्यवहितोत्तरवर्तिति-
[illegible] नामपदादिरूपविभक्तिपदेन वस्तुतः अन्वयबोधकं घटादिप्रकारकाधेयतासंसर्गकर्मत्वादिविशेष्यका-
न्वयबोधजनकं अतः नामपदस्योत्तरवर्तिविभक्तिपदसहकारिणा [illegible] न्वयबोधजनन [illegible]। तत्समभि-
व्याहारः तयोः नामपदविभक्तिपदयोः व्यवधानेन [illegible] यादृशान्वयबोधप्रयोजिका
अतएव निरुक्तरूपान्वयबोधे निरुक्ताकांक्षायाः प्रयोजकत्वादेव [illegible] अन्वयबोधः इत्यनेनान्वयिघटमिति
वदति घटमित्यत्रेत्यर्थः। अन्वयबोधः घटप्रकारकाधेयतासंसर्गकं कर्मतादिविशेष्यकान्वयबोधः
आकांक्षाविरहात् [illegible] पदादिरूपनामपदविभक्तिसमभिव्याहाररूपाकांक्षाविरहात्तथात्वे पदं

[illegible] पदादिरूपधातुपदं आख्यातपदेन वस्तुतः [illegible] आख्यातपदेन वस्तुतः [illegible] अन्वयविशेषबोधकमिति पाकादिप्रकार-
कानुकूलतासंसर्गकयत्नादिविशेष्यकान्वयबोधजनकं इति हेतोः तत्र धातुपदे आख्यातपदसमभिव्याहारः
आख्यातपदव्यवहितपूर्ववर्तित्वं आकांक्षेति भवतीति प्राक्तनेनान्वयाय अतएव निरुक्ताकांक्षायानिरुक्ता-
न्वयबोधप्रयोजकत्वादेव आनयेत्यत्रैव नान्वयबोधः नानिरुक्तान्वयबोधः कृति वाच्याकांक्षा-
तत्समभिव्याहाराभावेनैव तत्तीयार्थोऽभेदान्वयस्य निराकांक्षत्वेन तदुपस्थापकविभक्तिः सहकारि-
त्वं तदुपस्थापकविभक्तिः कर्मत्वोपस्थापकविभक्तिः सहकारिणीत्यस्य तत्तदुपस्थापकविभक्तिसहका-
रितस्य भावस्तत्त्वं तदुपस्थापकविभक्तिः सहकारिणीति भावः कृतेति वेदेत्यं नामपदे विभक्ति-
पदसमभिव्याहाररूपाकांक्षायाः शाब्दबोधानियामकत्वे घटः कर्मत्वमित्यादिवाक्ये इति ज्ञाते सतीति
शेषः व्युत्पत्तिरभूते घटपदादेव्यवहारतः शक्तिग्रहोऽभूत्ततः घटकर्मत्वमिति वाक्यात् अन्वयबोधः
घटकर्मत्वयोराधाराधेयभावसंबंधेन शाब्दबोधः। तथापि तादृशपुरुषे प्रमाणाभावेऽपि शाब्दानुभ-
व वैधुर्यमेव शाब्दानुभवाभावएव अन्वयव्यतिरेकासिद्धकारणाविरहादिति। अन्वयव्यतिरेकसिद्धाकांक्षा-
रूपकारणाविरहादित्यर्थः एतस्याकांक्षायाः इति तत्पदस्य तत्पदसमभिव्याहाररूपाकांक्षाया इत्यर्थः
तद्भिन्नेति घटः कर्मत्वमित्यादौ घटपदे अस्मत्पदाद्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वभिन्नेत्यर्थः अन्वयबोधात्ते
घटकर्मतयोः संसर्गबोधात्तज्जनितैकशाब्दबोधात् घटमानयेति वाक्यात्तादृशशाब्दबोधांतरवार-
णायाह। अपराचेति आकांक्षेत्यपि [illegible] प्रकृतेत्यादि प्रकृतान्वयबोधस्य समानाकारः स्वज-
न्यान्वयबोधस्तद्विरहइत्यर्थः प्रकृतान्वयबोधेति कार्यत्वाभिमतान्वयबोधेत्यर्थः समाना

कारेति अन्यूनविषयकेत्यर्थः स्वजन्यान्वयबोधविरहस्तु घटमानयेति वाक्यजन्यान्वयबोधाभावस्तस्यार्थः प्रकृतान्व
यबोधे घटमानयेति वाक्यजन्यतद्विशेष्यकतत्प्रकारकान्वयबोधे स्वरूपसतीत्यत्रापमानाहेतुः कारणतया च घ
टमानयेत्येतद्वाक्यजन्यघटकर्मकानयनानुकूलतमानितत्वाद्बोधे घटमानयेत्येतद्वाक्यजन्यघटक
र्मकानयनानुकूलकृतमानितत्वाद्बोधान्यूनविषयके घटमानयेति वाक्यजन्यान्वयबोधाभावरूपाकांक्षा
स्वरूपसतीहेतुरितिपर्यवसितोऽर्थः अतः प्रकृतान्वयबोधसमानाकारस्वजन्यान्वयबोधविरहरूपाकांक्षा
पाश्वरूपमत्वाहेतुत्वादेव घटमानयेति पदं घटमानयेति वाक्यघटकीभूतं पदं एकदान्वयबोधे कस्मि
न्घटप्रकारकानयनानुकूलकृतिप्रकारकशाब्दबोधे अन्वयबोधान्तरं अन्योऽन्वयबोधः अन्वयबो
धान्तरघटकर्मकानयनानुकूलकृतिप्रकारकशाब्दबोधान्तरमित्यावत्तैवेत्युपमितिविरहेत्यर्थः। एवं स्व
जन्यान्वयबोधविरहस्य प्रकृतान्वयबोधहेतुत्वे गामानयेत्यतो गामानयेति वाक्यात् अन्वयबोधे गोकर्म
कानयनानुकूलकृतिप्रकारकशाब्दबोधे जाते उत्पन्ने दंडेनेत्यन्वयबोधे दंडेनेति वाक्यसहकारेणा
नेन गामानयेति वाक्येन दंडकारणकगोकर्मकानयनानुकूलकृतिप्रकारकशाब्दबोधे जननीयान
राकांक्षा तत्स्थितं स्वजन्यगोकर्मकानयनानुकूलकृतिप्रकारकशाब्दबोधसत्त्वे स्वजन्यान्वयबोधविरह
रूपाकांक्षाविरहः स्यादित्यर्थः अतः गामानयेत्यतो गोकर्मकानयनानुकूलकृतिप्रकारकशाब्दबोधे ज
ननीयेतराकांक्षा तत्प्रसङ्गात्। उक्तस्वजन्यान्वयबोधस्य विशेषणमुक्तं प्रकृतः कार्यत्वेनाभिमतः येन
गामानयेत्यन्वयबोध इत्येव पाठः प्रामाणिकः। कुत्रचित्तु तत्केयेन दंडेन गामानयेत्यन्वयबोध इति पाठः स
चापि प्रामाणिकोऽसंगतार्थः कस्मात् येन गामानयेति बोधस्य प्रकृतत्वेन तेन प्रकृतान्वयबोधेन समाना
कार इति अन्यूनविषयक इत्यर्थः अत्रच दंडेन गामानयेत्यन्वयबोधः प्रकृतः तेन समानाकारस्तु

नगामानयेत्यन्वयबोधः किंतु दंडेन गामानयेत्यन्वयबोधः तद्भावं अवर्तमानत्वेति भावः योग्यता च योग्यताप
दवाच्यं चरणकपदार्थे समभिव्याहृते कपदार्थे अपरपदार्थस्य समभिव्याहृतापरपदार्थस्य प्रकृतसंसर्गत्वं
फलीभूतान्वयबोधविषयसंसर्गवत्त्वं तेन प्रकृतसंसर्गवत्त्वस्य योग्यतात्वेन पयसा सिंचतीति वाक्यमितिशेषः
योग्यं योग्यतावदित्यर्थः पयसि जले सेकसंसर्गस्य करणत्वरूपसेकसंसर्गस्य तृतीयार्थकरणत्वस्य प्रकार
तया संसर्गतया च भानमिति भावः अथवा सेकसंसर्गस्य सेककरणत्वसंसर्गस्य सत्त्वातविद्यमानत्वात् प
स्मिन् अपयसि समुद्रमध्ये स्थे कर कारूपे वाजले सेकसंसर्गः सेकस्य करणत्वरूपसंसर्गः सेककरणत्व
संसर्गो वा नास्ति न विद्यते तस्मिन् अपयसि तत्र योग्यो बोधोऽपि अयं प्रकृतेन योग्यं पयसा सिंचतीति वाक्येन
योग्यसमवायरूपरूपसंसर्गवत्त्वं आकाशेशब्दस्य समवायरूपसंसर्गवत्त्वं अभेदान्वयबोधे
शब्दाकाशयोरभेदान्वयबोधे प्रकृते तत्फलीभूतान्वयबोधविषयेत्यर्थः फलीभूतान्वयबोध
विषयअसंसर्गाभेदः सच प्रकृते नास्तीति भावः अस्य चानिरुक्तयोग्यत्वस्य च तद्भेदाप्यनिरुक्त
योग्यत्वं भेदाप्यपि शब्देन निरुक्तयोग्यत्वं प्रमापरिग्रहः अन्वयबोधात् शाब्दबोधात् तान्
पदं निरुक्तपरमितमन्यानः शंकते नन्वित्यादिना संसर्गस्य एकपदार्थनिष्ठापरपदार्थस्य अपूर्व
खात् शाब्दबोधात् पूर्वं सर्वज्ञानिरुक्तितत्त्वात् कथमितितज्ज्ञानं संभवतीत्यनेनान्वयं च प्रथमं शा
ब्दबोधात्पूर्वं सर्वज्ञतज्ज्ञानसंभवः निरुक्तयोग्यतानिर्णयसंभवः उच्यते सिद्धांत्यते ज्ञानमात्रमि
तिमात्रपदं कस्त्रार्थकं तथा च योग्यतायाः संशयनिश्चयसाधारणज्ञानहेतुरिति भावः। अत्र प
यसा सिंचतीति वाक्यजन्यबोधपूर्वकाले कृतकस्य चित् शाब्दबोधपूर्वकाले तु नि

अयोगीत्यत्राप्यत्रैवानुवर्त्तते तन्नि अयोगिनिरुक्तयोस्तानि अयोगि नन्वु कस्मात्बोधस्य पूर्वकालेन
न्नि अयः संभवतीत्यत आह ॥ यद्येवमित्यादिना प्रत्यक्षे यद्येवमिति प्रत्यक्षविषयकासित्वप्रकारकया
बोधपूर्वकाले । असंसर्गग्रहः एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गाभावग्रहः प्रतियोगिकः एकपदार्थेऽपरपदा
र्थसंसर्गाद्बोधरूपफलानुत्पत्तिनियतः अत इति शेषः तदभावः एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गाभावनि
र्णयाभावरूपा स्वरूपसती अज्ञाताभावानाहेतुः कारणं । नचैवमिति एवं निरुक्तासंसर्गग्रहस्य बोधत्वाच्चेत्ते
न दोषवह्निमानित्यपि जलह्रदो वह्निमानिति वाक्यमपि ॥ असंसर्गग्रहदशायां जलह्रदे वह्निसंसर्गग्र
हदशायां भावात् एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गाभावनिर्णयाभावत्वे सत्या एकपदार्थेऽपरपदार्थ
संसर्गज्ञानत्वस्य लघुत्वात् संसर्गज्ञानत्वे एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गज्ञानत्वे कारणं शाब्द बोधकारणा
तावच्छेदकेन तत्संसर्गग्रह इति नतु एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गाभावनिश्चयाभावत्वमिति इदं च का
रणतावच्छेदकार्थकारणा[illegible]मित्यनेनान्वयिमोरवादिति भावः असंसर्गग्रहस्य तद्धर्मावच्छि
न्नविशेष्यताकतत्संबंधावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्वावच्छिन्नप्रकारताकनिर्णयाभा
वस्वविशिष्टज्ञानमात्र एवेति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकतत्संबंधावच्छिन्नतद्धर्मावच्छि
न्नप्रकारताकज्ञानसामान्य एवेत्यर्थः कथमिति नस्यादित्यनेनान्वयः अन्यथा निरुक्तवि
शिष्टज्ञानसामान्ये असंसर्गग्रहस्य हेतुत्वे ॥ चंदनेन सुरभीति अपि चंदनत्वावच्छि
न्नविशेष्यतानिरूपितमौरभत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वे चंदनत्वावच्छि

न्नविशेष्यतानिरूपितमौरभाभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वे चंदनत्वावच्छिन्नविशेष्य
तानिरूपितमौरभत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञाने सतीति शेषः सुरभि चंदनमिति ज्ञाने चंदनत्वावच्छि
न्नविशेष्यतानिरूपितमौरभत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं नस्यात् न भवेत् असंसर्गग्रहस्य हेतुत्वे च
चंदनेन सुरभीति निश्चयकाले असंसर्गग्रहरूपकारणाभावाद्देवसुरभि चंदनमिति ज्ञानं नस्या
दिति भावः । ननु निरुक्तासंसर्गग्रहस्य विशिष्टज्ञानसामान्यं प्रति हेतुत्वमस्तु विशेषणज्ञानस्य
तन्न्यायत्वविशेषणं किमर्थमित्यत आह । तदभावेत्यादि तदभावानुमितावपीति भूतलादौ घटाभा
वानुमितावपीत्यर्थः । चक्षुषा घटस्य चक्षुषा भूतलादौ घटादेः लौकिकसाक्षात्कार इति दृष्ट
तेऽत्रापि मेयाभावे च यदि शंखे पीतत्वं अत्र तद्भावानुमिताच्च पीतत्वे वर्त्तते तथा च शंखे पीतत्वा
भावानुमितावपि पीतत्वभ्रमः पित्तरूपदोषजन्यः शंखे पीतत्वभ्रमः दृश्यते अनुभूयते तथा
च भूतलादौ घटाभावानुमित्यवहितोत्तरकालीने भूतलादौ घटादेः लौकिकसाक्षात्कारेण
विशेष्यकपीतत्वाभावानुमित्यवहितोत्तरकालीने पित्तरूपदोषजन्ये शंखे विशेष्यकपीतत्वभ्र
मेव असंसर्गग्रहस्य हेतुतायां अभिचारः असंसर्गग्रहं विना तादृशलौकिकप्रत्यक्षस्य तादृश
भ्रमस्य चोत्पत्तेरिति भावः इति हेतोः अतन्न्यायत्वविशिष्टज्ञानविशेषणमिति शेषः विना दीपत्व
भ्रमिपदेन मंडूकवसायां जनवशादपि मुरग इति भ्रमो दृष्टा तादृशभ्रमे असंसर्गग्रहस्य हेतुतायां अभिचारः स्यादिति अभिप्रेत्य त्वासंसर्गग्रहस्य स्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभे

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सत्यं तदन्वयार्थ इति भावः अनासन्नमेवेति स्याद्वादो दनं पचतीति वाक्ये घटकीभूतपचपदमित्युक्तोषः अत्र
प्रोचारीति पाठस्तु प्रमादिकल्पो भातीति संदर्भविरोधात् न चेत्यमिति एवं पदस्य व्यवधानस्यासत्त्वे तत्र हीति श्री
कादाविति पदार्थः पूर्वं न्यते दोषं प्रदर्शयन्नेवमतो तरमाह॥ वस्तु तस्त्वित्यादिना आकांक्षादीति आदिपदात् योग्यता
परग्रहः सतीत्यस्य काकादिगोलकन्यायेनोभयत्रान्वयः ननु व्यवहितेऽव्यवहितत्वभ्रमादेवान्वयबोध
इत्यत आह॥ तद्धि नेवाविलं वाच्येति अव्यवहितत्वभ्रमविलं वेनान्वयबोधविलं वाच्यं तत्ज्ञानं पदाव्यवधा
नज्ञानं तच्च अव्यवहितपदतात्पर्यज्ञानं तत्पदं आमादिपदं एतत्पदाव्यवहितोत्तरं घटादिपदमव्यवहि
तोत्तरं आमिसंधातुं अनुसंधीयमानं करोतु अभिसंधाय यतः आभिसंधानानुकूलव्यापारानुकूलव्या
पारवतः गतिः आसत्तिः तदपि नव्यमतमपि अर्थतात्पर्यज्ञानादाविति आदिशब्देन आकांक्षायोग्यतापरि
ग्रहः एतद्विलं वेन निरूपितसंसर्गरूपासत्तिविलं वेन तस्मात् अव्यवहितपदतात्पर्यस्य आसत्ति
त्वाभावात् वक्त्रा पदजन्यपदार्थोपस्थितेः अव्यवहितरसं वंधत्वेन लाघवात् वक्त्रा पदजन्यपदार्थोपस्थित्यं अस्त्वकृपसती अतो
यमानापदार्थानुपस्थितौ पदजन्यपदार्थानुपस्थितौ अन्वयबोधः एवं बोधः वक्त्रा पदजन्यपदार्थोपस्थि
तयाच पदार्थोपस्थितिमात्रं पदजन्यपदार्थोपस्थितिमात्रं वाआसत्तिरस्तु इति भावः घटपदादयादृष्टस्तं
तूभयत्राविबोधं घटकर्मत्वानयनकृत्युपस्थितिनामिति घटोपस्थितिकर्मत्वोपस्थित्यानयनोप
स्थितिकृत्युपस्थितीनामित्यर्थः कृतकृत्यानाघटादिकर्मतानामुपस्थितिपदेनपदार्थोपस्थितौ तत्पदार्थविधानात्
नपुंसकपदसंभवः एतत्तत्कृत्वसंभवः तथाच कथं पदजन्यपदार्थोपस्थितीनां शाब्दबोधं
प्रति कारणत्वमिति भावः आशुविनाशिनोरतीयक्षणध्वंसप्रतियोगिनोः क्रमिकाणां क्रमोत्पन्नो

नामेकाभावात् तन्निलनासंभवात् क्रमिकानामसंभवतीत्यतः क्रमिकाणामिति आशुविनाशिनोः क्रमि
कयोर्द्वयोर्मिलनं संभवतीत्यतः क्रमिकपदोत्तरं चकारवचनं युगपन्नावस्थितस्यैव आशुविनाशिनां क्रमि
काणामेकाभावादेव अव्यवधाने नेत्यत्र तृतीयार्थे शेषिष्यंतयाच पदजन्यपदार्थोपस्थित्यव्यवधानावि
शिष्टपदजन्यपदार्थोपस्थितासत्तिरित्यर्थपर्यवसितः तृतीयांतवैपरीत्यादिति अव्यवधाने नेत्यंतवै
पर्यादित्यर्थः व्यवहितोपस्थितौ हेतौ हेतीयसत्तोत्पन्नोपस्थितौ सत्यामिति
शेषः एकस्याउपस्थितेः प्रथमसत्तोत्पन्नोपस्थितेः विनाशात् तृतीयसत्तोत्पन्नोपस्थितिसत्तौ वि
नाशादित्यर्थः तथा वा व्यवहितोपस्थितीनां मिलनासंभवात् तत्र शाब्दबोधोपादानमिति भावः
इदं सैव धवादिपदं एतस्मिन्नर्थे कर्मत्वादिरूपेऽर्थे अस्य लवणादेः अन्वयं संबंधं प्रत्याय
तुं बोधयतु अभिसंधायमितं मात्रमिति अभिसंधानानुकूलव्यापारवान् मोनि श्रोकाव्यापृ
रितत्र वस्तुरभावादिति भावः गतिः तात्पर्यं तथाच भगवदिष्टे वैत्यत्रोभेदे तृतीयेति भावः तस्य च
तात्पर्यस्य च निश्चयः संशयमिश्रज्ञानेतु कारणं अस्य तात्पर्यस्य संशये एकधर्मिकतात्पर्य
तदभावोभयकोटिकज्ञाने व्यतिरेकनिश्चये तात्पर्यभावनिश्चये अन्वयाबोधात् शाब्दबोधा
भावात् पक्षव्यतिरेकनिश्चयोपत्र व्यतिबंधकोत्र निश्चयस्तु हेतुरतिनियमादिति भावः अस्य सं
शये इत्यादिनाव्यतिरेकसहचारोपि दर्शितः अन्वयसहचारमपि दर्शयति तद्भेदे चेति तात्पर्यभे
दे च अन्वयबोधात् शाब्दबोधात् अथ विधिवादः सोयं शब्दति सः वक्ति अहं सहकृतः अथमा

कोसाक्षात्नादिसहकारकः शब्दः वर्णादिस्पर्शः दैविध्यमेव दर्शयति विधिरर्थवादश्च तत्र विध्य
र्थवादयोर्मध्ये विध्यभिधायकः विधिप्रत्ययः प्रत्ययः लिङादिविधिरित्यस्य मेत्ता च जीवि
ध्यभिधायक प्रत्ययघटितवाक्ये विधिव्यवहारिकोमाहात्तदुपघटितं वाक्यं चेति विधिरिति विध
शब्दप्रतिपाद्यमित्यर्थः तदुपघटितं विध्यभिधायकप्रत्ययघटितं ननु विध्यभिधायकइत्यत्र वि
ध्यभिधेयः कइत्याह विध्यभिधेयश्चेति विध्यभिधायकइत्यत्र विधिशब्दाभिधेयश्च विधि
शब्दप्रतिपाद्यश्चेति यावत् आश्रयवान् ननु विधिभिधायक प्रत्ययो विधिरित्यत्र प्रत्ययात्मकविध्यभि
धेयवान् विधिः कइत्यत आह विध्यभिधेयश्चेति अत्र विधिरित्यनुवर्तते तेन यो च विध्यभिधेयश्च
त्यस्य विध्यभिधेयो विधिश्चेत्यर्थः तेन नपुंसलिङनिर्देशानुपपत्तिः अभिधेयविधिश्चेति यदि
ठ्ठक्तसुगमः ननु कार्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं तत्र नलिङादिपदवाच्यसामान्याभावादित
तस्मात् तत्रेति कार्यत्वं वेत्यर्थः अत्र कृतिसाध्यत्वं च विध्यर्थत्वे प्रवर्तकज्ञानेइव
साधनत्वादि ज्ञानं प्रवर्तिजनिकामिच्छामिति कृतिसाध्यत्वं च कामितभावः अत्र सम
र्थः अतः विधेः प्रवर्तिजनकेच्छाजनकत्वाच्च प्रवर्तिजननायोग्यत्वात् सूते जनयति तज्ज
ननीव कृतिसाध्यत्वं प्रकारकेच्छाजननीच ननु कृतिसाध्यत्वं प्रकारकेच्छां प्रति कृति

प्रकारक ६

साध्यत्वं प्रकारकुर्वे तु त्वेकं मानमित्यत आह कृतिसाध्यत्वइत्यादि तदनुपपत्तेः कृतिसाध्यत्वप्रकारे
च्छानुत्पत्तेः ननु कृत्यसाध्यताज्ञानकालेतादृशेच्छोत्पत्तिवारणाय कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्ये
व कारणत्वमस्तु ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्येत्यत आह नचेत्यादि गौरवात् कृतिसाध्यत्वज्ञान
त्वापेक्षया कृत्यसाध्यत्वज्ञानाभावत्वस्य गुरुत्वात् तन्नु विकीर्षावारणत्वाच्च वात् कृत्यसा
ध्यताज्ञानभावत्वे नहेतुत्वं मारयीयते ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य यत्वे न तादृशज्ञानस्य यत्वे स्य कृ
तिसाध्यत्वाभावो प्रकारत्वे सति साध्यताज्ञानाभावरूपस्य कृत्यसाध्यताज्ञानाभावत्वापेक्षया गुरुत्वा
दित्यत आह सर्वदेत्यादि अथवा ननु कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्य विकीर्षापूर्वकालवृत्तिभु
मयवारणसिद्धं अन्यथासिद्धत्वमात्रं कल्प्यते कृतिसाध्यताज्ञानस्य तु विकीर्षा अवाप्तिपू
र्वकालवृत्तित्वमनन्यथासिद्धत्वं चोभयं कल्प्यं आद्योत्ताच्च वात् कृत्यसाध्यताज्ञान भावहेतुर
स्तु इत्यत आह सर्वदेत्यादि सर्वदा कृत्यसाध्यताज्ञानशून्यकाले विकीर्षोत्पत्तेरिति कृतिसा
ध्यत्वं प्रकारकेच्छोत्पत्तेरित्यर्थः यद्यपि सनन्तप्रत्ययस्य कृधातुनिष्पन्नविकीर्षापदस्या
र्थः कृतौ कृतिसाध्यत्वं प्रकारि का क्रियाविषयिणी इच्छा सनोधात्वर्थ इत्युक्तेरुक्त
वाचिवात् तथापि कृतिसाध्यत्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकेच्छाप्रिधायकत्वे विकीर्षाशब्दोऽस्त्वेव
एवेति भावः सर्वदा तत्सत्त्वात् कृत्यसाध्यत्वमेवेति एवकारेणोक्तसाधनत्वादिमुदासः

न चेवमिति एवं कृतसाध्यत्वस्य विध्यर्थीत्वे। मैवं तीमिति मैवं ज्ञानाकारस्य भ्रमस्य भ्रमस्यामित्यर्थः
वत्स वदनिष्ठानन्वयि कृतसाध्यता ज्ञानमिति वत्स वदनिष्ठानन्वयि त्वविशिष्टकृतिसाध्यतज्ज्ञा
नमित्यर्थः वंध्यं तसाध्यं तयोः कर्मधारयानं तरं लघुत्वप्रविधानात् कर्मधारयोत्तरभावत्वप्रसङ्गे
सामान्याधिकरण्यसंबंधेन कपदार्थतावच्छेदकविशिष्टा परपदार्थतावच्छेदकत्वादित्यपमपि वत्स
दनिष्ठानन्वयि कृतसाध्यता ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेपि तत्र मैवं इत्यीकारस्य प्रवृत्तिजनकज्ञानस्य वत्स वदनिष्ठान
न्वयि कृतिसाध्यता ज्ञानस्य सत्त्वात्तविद्यमानत्वात् अत्र प्राभाकरमत दूषणे प्रभाकरमतानुवर्त्ति
नः प्राभाकरः प्रभाकरप्रतानुयायिनः नित्यसंध्यावंदनादौ शौचादीत्यादिपदाद्द्विजातित्वादिपरिग्रहः तेनस्न
दादीनां व्यभिचारः शौचादिमत्त्वप्रकृतिसंध्यानजन्यं शौचादिमद्द्विजातित्वस्य परिसंख्यज्ञानजन्यं कार्यतज्ज्ञानं
कृतसाध्यतायाः स्वरूपं अनुमितात्मकं ज्ञानं प्रवर्त्तकं प्रवृत्तिजनकं अनुमानाकारस्य स्वरूपं मे तत्संध्यावंदनं कृतसाध्यं
संध्यावंदनः एतत्संध्यायां शौचादिमद्द्विजातित्वादित्यादिः यत्संध्याकालीनशौचादिमद्द्विजातिः तत्त
त्कालीनकृतसाध्यसंध्यावंदनकः इति व्याप्तेः नच कृतसंध्यावंदनस्यापि तत्र प्रवृत्तिः स्यादतिव्या
प्तेः स्वविषयसिद्ध्यर्थं शौचादिविरहेण तत्रापि प्रवृत्तेरिति वाच्यं तज्ज्ञानं न प्रवर्त्तकं [illegible] मदंशे प्रक
रकत्वात् न चापि संध्यावंदनं इदानीमेव कृतिसाध्यं इदानीं शौचादिमतो मम इदानीं प्रवृत्तिः प्रतिबंधक
प्रत्यये त्वमतमकृतिसाध्यत्वादित्यु तरभावानुमानांतरं प्रवर्त्तकं इष्टव्यं अन्यत्र कामे इष्टसाध
ता ज्ञानजन्यमिति कार्यतज्ज्ञानमित्यर्थः [illegible] यमेतत्ताच्चापि तथाच इष्टसाधनतालिंगकं कृतिसाध्यता

वाक्यं चूर्णमित्यात्मकं ज्ञानं कार्यं शौचरूपं प्रवृत्तिं प्रति कारणमित्यर्थः अनुमानाकारस्य स्वरूपं शौचे
मत्कृतिं विना अस्त्वेसति मदिष्टसाधनत्वादित्यादिः नाप्यवाच्यं॥ इष्टसाधनताज्ञानकालीनं वेति स्वस
ज्ञानाधिकरणकालिकविशेषणतोभयसंबंधेन इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टमित्यर्थः तेन चैत्रीयेष्ट
साधनताज्ञानकालीनमैत्रीयकृतिसाध्यताज्ञानमाद्यायमैत्रस्य न प्रवृत्त्या पादानमिति प्रवृत्तिसा
मान्ये नित्यानित्यसाधारणप्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानसामान्यमिति हेतुरति प्राक्तनेनान्वयि
न चेवमिति एवं नित्यशौचरूपप्रवृत्तिं प्रति शौचादिमत्त्वप्रातिसंध्यानजन्यकार्यताज्ञानस्य कार्यशौच
प्रवृत्तिं प्रति इष्टसाधनताज्ञानकालीनकार्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिसामान्यं प्रति च कृतसाध्यता
ज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवात् कार्यकारणभावत्रयकल्पनापेक्षया लाघवात् प्रवृत्तिसामान्ये नित्यानि
त्यसाधारणप्रवृत्तिसामान्ये नित्ये संध्यावंदनादौ तदभावात् इष्टसाधनत्वाभावात् तथा च
नित्यविषयवाध्यमदिष्टसाधनताविषयकं कृतसाध्यताज्ञानं न संभवतीति भावः ननु वत्स मा
पुत्र्या नित्ये पीष्टसाधनत्वमस्त्येवेत्यत आह॥ साध्यतसाधनतयोरतिकृतसाध्यत्वे कालांतर
भावोदनादिसाधनत्वयोरित्यर्थः कालांतरभावत्वं स्वत्वं साधिकरणकालाभावत्वं विशेषणं एकक
कालावच्छेदेनैकत्रावृत्तित्वेनाएकस्य कुपुरुषस्य एकस्मिन् पाकादावतिशेषः भावनासंभवात्
एककालावच्छेदेन निश्चयासंभवात्॥ अनयोः साध्यत्वं कालांतरभावोदनादिसाधनत्वयोः

विरोधः एकस्य तावद्भेदे नैकत्रावस्थितेरित्यवश्यमाश्रयकारणसाधनत्वमिति कालांतर
भावोदनादिसाधनत्वमित्यर्थः सिद्धधर्मः कृतधीनसमयसंबंधाभावविशिष्टधर्मः तथाच कृ
तधीनसमयसंबंधाभावविशिष्टत्वमेवासिद्धत्वमिति भावः असिद्धावस्थादिति उत्पत्तिका
लीनाकारणादित्यर्थः कार्यानुत्पत्तेरिति कालांतरभाविकार्यानुत्पत्तेरित्यर्थः यद्यप्युत्पत्तिका
लीनात्कालांतरभाविकार्यानुत्पादेऽपि कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपकारणत्वमुत्पत्तिक
लोपस्थितमेव तथापि स्वरूपयोग्यमेव फलं जनयिष्यतीति ज्ञाने प्रवृत्तेरनुत्पादात्फलोपधा
नात्मकोदनादिसाधनत्वस्य वस्तुतः साधारणज्ञानहेतुर्वाच्यः तादृशं च कालांतरभाव्यो
दनादिसाधनत्वमुत्पत्तिकालीनसंभवतीति भावः केचित्तु गुरुमते फलसमयवर्तिन
एव कारणतया फलसमयवर्तित्वस्यापि कारणतावच्छेदकत्वात् उत्पत्तिकालीनतन्नभव इत्य
पि न्यायादित्यं च साध्यत्वं साधनत्वं कार्यत्वं च इत्यत्र साध्यत्वं पदं सामान्यतः फलादिसा
धनत्वमेव न तु कालांतरभावित्वे नोदनादिकं विशेषणीयं असिद्धावस्थात्कार्यस्यानुत्प
त्तेरित्यस्य चोत्पत्तिकाले कार्यसद्वर्तित्वपरतस्य कारणत्वस्याभावादित्यर्थः इत्याहुः साध्य
त्वं कृतिसाध्यत्वं तस्य कृतधीनसमयसंबंधवत्त्वरूपत्वादिति भावः असिद्धधर्मः उत्प
त्तिकालीनेन एकदा असिद्धत्वेन असिद्धत्वेन एकमिति शक्तेनानुवर्तते एकदाए

कं तेन अत्रजारत्रेऽपि कारणत्वं अत्र इष्टजनकत्वेन जन्यत्वादनिष्टजनकत्वेन जन्यं वादनिष्टजनकत्वेन च
मं इष्टीकरणं ज्ञानं तेन मं इष्टीकरणे प्रवृत्त्यापादने जरंत श्रुते नैयायिकाः श्रुतेन नैयायिकाः वस
नां समाधानं माहुरिति शेषः कृतिसाध्यतज्ज्ञानमेवैतत्रयं बुद्धिरत्यवेष्टुं यमाहानन्विष्टेत्यादि
कार्यतज्ज्ञानादित्यत्रादि नाशोचादि न च प्रतिसंधानं जन्यकार्यतज्ज्ञानवास्तवः औरवात दुष्टसाध्य
नताविषयककार्यतज्ज्ञानत्वाच्चेत्यादिष्टसाध्यनतज्ज्ञानजन्यकार्यतज्ज्ञानत्वस्य गुरुत्वात् नित्यइ
संध्यावंदनादावित्यर्थः नित्यसंध्यावंदनादावपि बहुशः कलश्रुतेरत्र कुचिद्विषिसमभिव्याह
तस्य कुचिदर्थनादिकं स्यफलस्य श्रवणात् संध्यामुपासते वेदुसतं तशांसि तनूताः विध्यतया
पास्तिवांतिनूतनो कंसनातनेमित्यादिवर्थवादरूपश्रुतिकुपितभयः श्रीतिमा वहन्निति वि
ध्येश्रुतेर्वं संध्यावंदनस्य पापानुत्पादः पापलयश्च फलं पदस्य पापमकार्यमिति मं त्रलिंगात
तं दोषं नोपसंपद्यतीति वचनाच्च यद्यपि सर्वत्रानित्ये फलश्रुतिरस्ति तथापि श्रुत्वे त्यादि
त्र च फलश्रुतिरित्यादि विश्वजिन्न्यायात्स्वर्गः फलमिति विश्वजितो यथा स्वर्गः फलं तथा
अस्यानित्यस्य स्वर्गः फलं कल्प्यते नित्याऽकरणे प्रायश्चित्तोपदेशात्त्रस्य पापहेतुत्वेन नित्य
करणे पापानुत्पादः श्रावण्यकं तथा च विश्वजिन्न्यायावकाशं दृष्ट्वाभिप्रायेणाह प्रत्युत पाप
परिहारो वेति पापानुत्पादो वेत्यर्थः फलमस्य नैनापि नचैवमिति एवं संध्यावंदनादि
जो चरप्रवृत्तिं प्रत्यपीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वे संध्यावंदनादेरिति शेषः फलका

मनाधीनकर्तृकत्वे इति फलकामनाधीनकर्तृकत्वे इति फलकामनाधीनः कर्ता यस्य तत्फ
लकामनाधीनकर्तृकं तस्य भावः फलकामनाधीनकर्तृकत्वं तस्मिन् फलकामनाधीनः कर्ता
यस्य तत्फलकामनाधीनकर्तृकं तस्य भावः फलकामनाधीनकर्तृकत्वं तस्मिन् फलकामनाधीनफ
लकामनाधीनकर्तृकत्वे इति विग्रहः उत्पत्तौ अत्र फलकामनाधीनत्वं कर्तृशब्दघटकं कृधा
तुकृतो अन्वेति यस्येति षष्ठ्यर्थविषयत्वमधिनिरूपकतासंबन्धेन तादृशकृतौ अन्वेति सं
विशेषणस्य विधिनिषेधौ विशेष्ये विशेष्यस्य विशेषणस्य प्रसंक्रामतइति न्यायात् तथा च फल
कामनाधीनकर्तृकत्वे इत्यस्य फलकामनाधीनकर्तृकत्वे इत्यर्थः। तेन नित्यादृष्टं यासं
गतिः काम्यत्वं काम्यपदवाच्यत्वं अन्यथा आपाद्यापादकयोरभेदप्रसंगः नित्यत्वं नित्यप
दवाच्यत्वं नित्यतानित्यपदवाच्यतावच्छेदकं कूटमइति नहीति प्राक्तने नान्वयि फलकामनाधी
नकर्तृकत्वे नित्यपदवाच्यताभावो नापादयितुं शक्यः फलकामनाधीनकर्तृकत्वस्य नित्यस्य
नित्यपदवाच्यतावच्छेदकाभावनात्मकत्वादिति भावः तत्त्वमिति नित्यतां कूटमइति प्राक्तने ना
न्वयि तच्च अत्र करणे प्रत्यवायजनकत्वरूपनित्यत्वं च कामनोपाधिकर्तृकत्वे अपि फलकाम
नाधीनकर्तृकत्वेऽपि न चैवमिति एवं नित्यस्यापि फलकामनाधीनकर्तृकत्वे फलसंख्या
वेदनादिफलेन न्वेवमिति एवं फलकामनाविरहकाले प्रत्यवायानुत्पत्तेरिष्टत्वे अधि
कारविशेषणं स्यात् अधिकारः स्यात् फलसाम्यं अकारयेन विना कृतं कर्म

पा अधिकारविशेषणत्वे च फले नित्यफले पुरुषस्य फलकामनाशून्यपुरुषस्य प्रत्यवायः पापं त
न फलजनकं क्रियाहेतुत्वे सति फलाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं तत्त्वमिति फलितं भूतस्य
च इष्टसाधनताज्ञानं नाधिकारः स्यात् क्रियाहेतुत्वात् तथा च नित्यस्यापि फलकामनाशून्य
अधिकारविशेषणत्वे प्रत्यवायः पापं कामनाधिकारविशेषणं मिश्रकामनाधाऽधिकारविशेषणं
त्वमित्यर्थः तथा च नित्यस्यापि फलकामनाधिकारविशेषणं किंतु शौचमेवे
तभावः नतु वेदबोधितमिष्टसाधनत्वमपीति नित्यस्यापि शेषः त्यज्यतेइति प्राक्तनमन्त्रा
नुवर्तते प्रमाणकत्वात् वेदरूपप्रमाणसिद्धत्वात् ननु क्रियाहेतुत्वे विशिष्टफलाभा
वप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं तत्त्वमधिकारविशेषणत्वं कामनाया दुर्वारमतश्चाह
कल्प्यतां वेति। अकरणे नित्यकरणे वसाध्यत्वे साधनत्वयोः कार्यतावच्छेद
धर्मिवत्त्वं तत्साध्यत्वं कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तत्साधनत्वयोरित्यर्थः
कथमिति प्रवर्तकमित्यनेन्वयि अन्यथा साध्यत्वसाधनत्वयोर्विशेष्यत्वे तवसी
मांसकस्य वेलवदनिष्टानन्वयित्वं वेलवद्दुःखजनकत्वं वेलवत्त्वं च
शेषोजातविशेषः आनुभाविकइति शेषणं सामान्याधिकरण्यसंबन्धेन विशेषणं नेति प्र
वृत्तिरित्यग्रिमेणान्वयि अतः कृतिसाध्यत्वे वेलवदनिष्टानन्वयित्वविशेषणदानाद्
ज्ञायते मन्त्रध्युपसंपत्तौ भोजनं ज्ञायते देतितत्रेति शेषः एवं च कृतिसाध्य

MEMORIAL

त्वेवत्वदनिष्टाननुबंधित्वा[illegible]स्यविशेषणत्वे चदृष्टसाध्यत्वे सतीति इष्टसाध्यत्वविशि
ष्टेत्यर्थ कंकृतिसाध्यता चापि अतएव वत्वदनिष्टाननुबंधी इष्टसाध्यत्वे सतिसाध्यत्वस्य
विध्यर्थत्वादेवविशिष्टाभावः वत्वदनिष्टाननुबंधी इष्टसाध्यत्वविशिष्ट कृतिसाध्यत्वा
भावः नकत्वंजमस्त येदिति नकत्वंजं भस्त येदित्यत्रविध्यर्थीनिषेधः विधिप्रतियोगिनि
षेधः कथमिति विधिप्रवृत्तिरित्यभिप्रेत्य नचितर्हि वत्वदनिष्टाननुबंधी इष्टसाध्यत्वे स
ति कृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थत्वे श्येनेनेति श्येनेमधेयक्ष्यविशेषेणविधिः प्रवृत्तिः वि
धिवाक्यजन्यशाब्दबोधः अथवाविधिः प्रवृत्तिः विधिवाक्यशाब्दबोधः अथवाविधिः
प्रवृत्तिः विधिवाक्यात्लोकानां प्रवृत्तिः नरकरूपवत्वदनिष्टाननुबंधित्वादितिचयाच श्येनेन
त्वदनिष्टाननुबंधित्वघटितविध्यर्थवाधादितिभावः नचसाध्यमिति अदृष्टद्वारक
मरणानुकूलव्यापारसाधनत्वमित्यर्थः वधः अदृष्टद्वारकमरणानुकूलव्यापारः तत्र
श्येने आस्तिकामात आस्तिपरा लोके मतिर्येषांते आस्तिकास्तेषामित्यर्थः सा तर्हि सा
च विशेषितमितमरणानुकूलव्यापारमात्रमित्यर्थः तत्वापत्तेः किंसात्वापत्तेः तर्हि मरणा
दृष्टेनानुष्ठीयमान[illegible] नचेसति अदृष्टद्वारामरणानुकूलव्यापारस्य किंसात्वे कथं
श्येनस्य किंसात्वे कथं श्येनस्य अदृष्टद्वारैव मरणानुकूलव्यापारस्य किंसात्वे कथं ?

श्येनस्य किंसात्वमिति श्येनस्य अदृष्टद्वारैव मरणानुकूलत्वादितिभावः तेनाधिकृत्य लोकिकान
साध्यत्वे सति वत्वदनिष्टाननुबंध्यादृष्टसाधनत्वे तात्पर्यत्वेन वत्वदनिष्टाननुबंधि कृ
तिसाध्यत्वे सति इष्टसाधनतात्पर्यत्वेन चेत्यर्थः तर्हीति विगमनाविरहेण कार्यकारणभाव
तन्मते प्रावश्यकत्वे कार्यतात्पर्यत्वेन वत्वदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानत्वेन इष्टसाधनतात्पर्य
त्वेन हेतुत्वमितभावः लाघवादितिवत्वदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानत्वेन वत्वदनिष्टाननु
बंधित्वज्ञानत्वेन इष्टसाधनतात्पर्यत्वेन हेतुत्वमितभावः लाघवादितिवत्वदनिष्टाननु
बंधी इष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यतात्पर्यत्वाद्यपेक्षया कृतिसाध्यतात्पर्यत्वादेर्लघुत्वादित्य
र्थः लाघवं अभिप्रेत्यैव स्तुतिवाक्यात् कृतिसाध्यसाधीयस्त्वे नैवेति एवकारेण वत्वदनि
ष्टाननुबंधित्व[illegible] ज्ञानत्वेष्टसाधनतात्पर्यत्वयोः व्यवच्छेदः नचैवमितिएवं कृतिसाध्य
तात्पर्यत्वमात्रेणैव चिकीर्षाहेतुत्वे इष्टाप[illegible]त्यासमाध[illegible]त्रेस्यादेव सुखादावितिप्राप्ति
नादुःखाभावादपरिग्रहः पुनः शंकते इष्टाजनकत्वेनेत्या[illegible]दि उत्तीकरणादावितिएत
दनंतरमध्यविष्टसंपत्कान्नभोजनादौवेतिपरणीयमनुरदृष्टसाधनतात्पर्यत्वे वत्वद
दनिष्टजनकत्वज्ञानमन्यकाले वत्वदनिष्टजनकत्वेन कार्यज्ञानेविनाभोज
नादौइष्टाइष्टादर्शनादहो वत्वदनिष्टसाधनतात्पर्यत्वे प्रतिबंधकमितिचयाच इष्टा
पेक्षा प्रति वत्वदनिष्टसाधनतात्पर्यत्वभावः कारणमितिभावः विधमानेष्टसाधनतात्पर्यत्वे प्रति

वंध्यकामितत्वाच्च इष्टापेक्षं प्रतिबंधवदनिष्टसाधनतांभावः कारणमितिभावः विद्यमानेच्छा
विषयो यस्तत्विद्यमानाया इच्छा तस्या यो विषयस्तत्साधनमितितेन तत्प्रस्तुतभोजनादिच्छास्व
रूपत्वादिति अज्ञायमानं विशेषणं फलांशो विशेषणं तस्यापि इच्छाविषयत्वस्यापि एव च विद्यमा
नेच्छाविषयत्वस्य फलांशो स्वरूपसहितस्य च पाकादौ च सुखसाधनतां शीघ्रं न तु विशिष्ट
मितिनतु बलवदनिष्टाननं वंध्यीष्टसाधनं चेत्सातकतिसाध्यत्वं विनिगमकाभावात् पूर्वोक्त
रीत्याविनिगमकाभावादित्यर्थः तस्य फलं तु मत्तस्य किंतु बलवदनिष्टाननु वंध्यिचेत्सनन्न
र्थी च यदुत्पन्नं च यत्॥ सोयमितिसः विध्यपि ध्यापकः पुरुषः यत्तेवा वाक्यात्मा अयमनु
पदनिरूपितः तदुक्तमितितत्र विधिः त्रैविध्यं उक्तं कथितं मीमांसकवृद्धैरितिशेषः विधि
रत्यंतमप्राप्ते इति अत्यंतमप्राप्ते यो विधिः सोऽपूर्वविधिः यथा व्रीहीन प्रोक्षतीत्यादिना
त्रं जुहोतीत्यादिः तत्र हि अत्यंतमप्राप्तस्य व्रीहिप्रोक्षणस्य वचनेन विना कदापि इष्टेन प्राप्तिर्न यः पा
क्षिकेसतीति यत्र विनापि वचनं पाक्षिकी प्राप्तिः संभाव्यते तत्र प्राप्तिपक्षे परिसंख्यन्नयो विधिः
पूर्वं तैः सन्निपत्यत्वान्नियम इत्युच्यते यथा व्रीहीन वहंतीत्यादिः तेऽन्न निष्पत्तयर्थी तेषा
देव सिद्धोऽवघातो अतो न तत्प्राप्तिमात्रं विधेः फलं किंतर्हि प्राप्तांशे परिसंख्या तदप्राप्तिपक्षे च। ८
तं इत्येतत्कथं तत्र पाक्षिके परिसंख्या तोसति पाक्षिकत्वे निवृत्तिः अस्य वर्थ तेन वा वाक्यात्प
रिसंख्या तदभावे निवृत्त्यर्थता कल्प्येत परंतु प्राग्वत् प्रवर्तमाने ज्ञाने न चेत्तु अप्राप्तनामां

नरवोऽत्रं चनाक्षनां प्रापकं शक्तिनिरोधानारप्राप्तिः फलासावर्थ्यत्वमेतस्येति। तत्र
चान्यत्र चप्राप्ते परिसंख्येतीति पक्षे नः प्राग्वचनात्तत्र चान्यत्र च प्राप्तुं वाहितिसंभाव्यते सापरिसंख्या
यथाऽपि च यत्रेमामगृह्णन्नसनामस्तस्येत्यस्यामिध्यानीमादत्ते इतइमामगृह्णन्नसनामस्तस्ये
ति। अत्रइमांरसनां पूर्वं यज्ञानोऽगृह्णन्निति मंत्रलिंगादसनाद्यपि प्राप्तिरस्य मंत्रस्यस्या
दतोऽस्यामिध्यानीमादत्ते इतिविध्येर्गृहीतामिध्यानीनिवृत्तिः फलमितिनस्तीयते न नु मंत्रलिंग
प्रकृतिकल्पयित्वारस्य नुयो सदर्थं प्रापयेत्तेन नास्यामिध्यानीमादत्ते इति श्रुतिः तानि छिन्नं
वं सहते तथा चेयं प्राग्वचनात्तत्र चान्यत्र प्राप्तुं वाहितिं तदुक्त
मितिमेवं यस्य च प्राग्वचनात्तत्र च प्राप्तिर्योग्यता तत्र परिसंख्योपगमात्तव च अस्यामिध्यानी
मादत्ते इतिवाक्यं नस्यात्तदोभयत्रैव मंत्रलिंगकल्पितवाक्यात्प्राप्तिः स्यादितिअत्रैव वाक्य
न प्रत्यक्षेणा मंत्रलिंगस्य वाक्यांतरकल्पनसामर्थ्यं अपहृते केवलामिध्यानीविषयत्व
मस्य सिद्धं तत्र मंत्रप्राप्तविधिरेवायं सेजनः इतिचेत्कः संशयः नचैवं कथं परिसंख्या
यामिति व्यपदेशः फलत्वेनैवतस्याव्यपदेशात् गृहीतामिध्यानीति वृत्तेरस्य फलत्वात्तत्र
नैव तत्प्रापकं वाक्यानुमानं इति वंध्ये तत्प्राप्तेभावात् नचैवं प्राप्तभावादेव न तत्प्राप्ति
रत्र कथं तत्रैतत्फलत्वं इति वाच्यं एतद्वाक्यासत्वे मंत्रलिंगात्तत्प्राप्तिः स्यादतत्सत्वे तेन
तथेतिपक्षे पक्षत्वं यद्यतिरेकेचयद्यतिरेकस्तत्रैव तत्फलत्वादिति उपरि पंचनरवो

भ इत्यादीति परसंख्याविशेषेऽपि इत्यादीत्यत्र आदिना इमामगृह्णाम्यहं तस्या दि-
परिग्रहः अत्र गुरवः इति अत्र इष्टसाधनत्वं वन्दनवदनिष्टानुबन्धित्वं इति साध्याभावत्वाभा-
मध्ये अवयवाभासत्वे इष्टसाधनत्वं विध्यर्थ इत्यनेन गुरवे इति त्वा इत्यत्र मे तान्यपि
नेष्टसाधनत्वं इति विध्यर्थ इति इष्टसाधनत्वं न स्वर्गकामो यजेत इति विधिशक्तिमत्तस्य
इष्टसाधनत्वबोधयितुं यागनिष्ठतया बोधयितुं यागनिष्ठतया इष्टसाधनत्वबोधस्येति
यावत् अत्र शक्यत्वादिति स्वर्गकामो यजेत इति विध्यजन्यत्वादित्यर्थः स्वर्गकामो यजेत इति वि-
धिजन्यशाब्दधीयागनिष्ठविषयतानिरूपितविषयत्वाभावादित्यर्थः हेतोर्न पक्षापक्षावनेन
त्रितयाहितादृशनविधिना तस्य बोधयितुमशक्यत्वे सर्वं जानीहि स्वर्गकामस्य इष्टसाध-
नं यागः इतीति यागे स्वर्गकार्येष्टसाधनत्वमित्यर्थः अनेनैव स्वर्गभाककामो यजेत इति
विधिनेत्यर्थः बोध्यं बोधनीयं इष्टं वात्र इति अत्र गुरुतरविधिजन्यशाब्दबोधविषयी-
भूतं इदं यागे स्वर्गतत्फलस्वर्गकामेष्टसाधनत्वबोधनशक्यं स्वर्गकामो यजेत इति विधिज-
न्यं साक्षात्साधनत्वस्य कार्यान्तरभावित्वस्वर्गादिरूपे तस्य साक्षात्सांवंधत्वस्य आ अ व
विनाशीत्वेन यागस्य आशु विनाशित्वेन असंभवात् यागे असंभवात् इष्टस्य साक्षा-
त्साधनत्वं स्वर्गकामो यजेत इति विधिजन्यशाब्दबोधीययागनिष्ठविषयतानिरूपि १९
तविषयतावतो यागनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेन हेतोपमानत्वादि तत्र तात्पर्य परंपरया स्व

र्गसाधनत्वं स्वर्गजनकपूर्वजनकत्वेनापि कार्यत्वेमिति न कार्यत्वमपीत्यर्थः अत्र विध्यर्थ
इत्यनुवर्तते कार्यत्वं वर्गेति साध्यत्वं स्वर्गकाम कार्यत्वस्य यागे बोधयितुमशक्यत्वादिति विधे
रिति शेषः तथा च यागविशेष्यकस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं प्रकारकबोधस्य स्वर्गकामो यजे
तेति विधिवाक्यजन्यत्वात् स्वर्गकामो यजेत इति विधिजन्यशाब्दबोधीययागनिष्ठविषयतानि
रूपितविषयत्वाभावादिति यावत् तेन हेतोर्न पक्षावृत्तित्वं तथा हीति निरूपकमशक्यत्वमे
वं जानीहि योग्यतायां अन्वयप्रयोजकरूपत्वं अन्वयप्रयोजकत्वं च अन्वयस्वरूपयोग्यावृत्तित्वं यथा
घटेन जलमाहरेत्यादौ छिद्रेतरघटत्वं छिद्रस्य जलाहरणान्वयस्वरूपयोग्यत्वेन तद्रहित
घटत्वस्य तदवृत्तित्वात् छिद्रेतरत्वमो इदं आदि साधारणमिति घटत्वपुरस्कारं घटत्वं वात्र संस्था
नविशेषत्वं संस्थानत्वे चात्र विजातीयतेन तद्वदेव संयोगविशेषो जाति अनुभवसिद्धः अत
एव अन्वयप्रयोजकरूपकत्वस्य योग्यतात्वादेव तद्योग्यमिति यथा सामि चेतीति वाक्यं यो
ग्यमित्यर्थः नास्तीति सेको न च प्रयोजकरूपत्वमित्यनेनान्वयितदयोग्यं वह्निना
सिंचतीति वाक्यमयोग्यं कामिकाम्यत्वान्वयस्वर्गादिस्वरूपफलकामनावत्कृतिसाध्यत्वान्वय
इष्टसाध्यत्वं इष्टाविनाशीभूतस्वर्गादिफलसाधनत्वं अप्रयोजकं अन्वयस्वरूपयो
ग्यावृत्तितत इष्टसाधनत्वं इत्युक्तमिति आशु विनाशिनो यागादेः साक्षात्स्वर्गादिसाधनत्वासं

भवः परं परापूर्वमुपस्थितायागे परं परया स्वर्गादिसाधनत्वं मापि वोधयितुमपि कामिसुक्तामि
त्यर्थः तस्मादिति इष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य च विधार्थत्वाभावादित्यर्थः कार्यमपूर्वमेवेति
कार्यत्वरूपेणाकार्यमपूर्वमेवेत्यर्थः तस्मिन् अपूर्वरूपे कार्ये च विषयतयेति अपूर्वमपि ज्ञातम
तेसविषयकमिति भावः पूर्वमेवेति कार्यत्वरूपेणाकार्यमपूर्वमेवेत्यर्थः तस्मिन् अपूर्वरूपे कार्ये
च विषयतयेति अपूर्वमपि ज्ञातम

वादिकार्य्यक्रियासाधारणोपशक्तिस्तदानित्यापूर्वनिषेधापूर्वबोधकत्वाभः तत्रसंध्योपासनंकार्य्य
मित्याद्यन्वयबोधस्य कर्त्तृजन्यतराभावः कार्य्यइत्यभेदान्वयबोधस्य चसंभवेनापूर्वविषयक
बोधेमानाभावति चेन्नथाचार्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वय[illegible]स्य कर्त्तृजन्यत्वं अन्यथोत्पन्नत्वात्तद
वेच्चवेदिकलिंङ्गत्वावच्छेदेन कार्य्यप्रकृतिकल्पनातसामग्री कल्पनादेव कार्य्यत्वरूपेतापं प्रापूर्व
स्यनित्यस्यत्वेभानात्तन्नार्थोनोदेशी भवभासतेच टोनकार्य्यइत्यादितोपचटोभावः कार्य्यश्या
ननुभवातदुद्देश्यतासंबंधेनशाब्दबोधनम्प्रयोजनमुपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेनहेतुत्वात्तथा
चकर्त्तृजन्यतराभावः कार्य्यइतिबोधासंभवेनन्नजन्यपूर्वभानात्तनचाभेदसंबंधेनकर्त्तृजन्य
तराभावीयेकार्य्यमितिबोधोस्तुअभेदसंबंधेनन्नार्थस्यानन्वयात्अभावोभवटइत्यादि
तथाअननुभवात्अपूर्वतात्पर्य्यसंभवादितोलोकिकर्म्मणोऽपूर्वजनकत्वेभानाभावादितिभावः
अत्रगुरुमतेदुच्यतेदुष्यतेनुच्यतेत्वाचुवात्कार्य्यत्वविशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षयाकार्य्यत्वेया
क्रिकल्पनेलाघवात्। एवंकारस्यवच्छेद्यमाहाननित्यादिबोधस्यताज्ञानविरहइति इष्टस्यत्व
नत्वरूपबोधस्यताज्ञानभावइत्यर्थः अन्वयप्रयोजकपदत्वंइवेइष्टत्वरूपान्वयप्रयोजकरूप
वत्वेसेकानन्वयितोयोपसंगुइमध्यस्थाप्रितोयेविसत्वात्इष्टत्वस्यसत्वात्प्रकृतसंसर्गवे
त्वेएकपदार्थेऽपरपदार्थस्यकल्पीभूतापपादबोधविषयीसंसर्गवत्वेतस्यचप्रकृतसं
सर्गवत्वेस्यचप्रकृतसंसर्गवत्वस्यचसंशयसाधारणसंशयानिश्चयसाधारणज्ञानेज्ञी

नत्वंहेतुःहेतुतावच्छेदकंनचेतिनसंभवतीसम्भवेनाचापिवेनबोधताज्ञानाविरहेणाहवंस्यात
यागेस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयःबोधासंभवःस्यात्तदुक्तंवाक्यकमितीतिसाक्षात्साध्यनत्वस्य
आशुविनाशिनिपाणादावसंभवः परंपरात्वंइष्टत्वेत्वासाधनतासामान्यस्यसाधनतात्वोव
च्छिन्नसाधनतायाःलिंअलिङ्गत्वकारणतादस्यशविषयीकृत्यरूपसामान्यज्ञानेरूपत्वावच्छिन्न
ज्ञानेकविशेषबाधेअन्यतरत्वाच्चाध्येपतासंबंधेनच्छिद्यटबाधेपाद्यज्ञानेशाब्दबो
धःतादृतरविशेषप्रकारतानिरूपितेतस्मात्तच्छिद्यटरूपेकविशेषात्इतरोभिन्नःछि
द्इतरघटस्यविशेषोवेत्यत्रछिद्इतरत्वेतत्प्रकारकंपरंपरासाध्यनत्वत्वप्रकारकंज्ञा
नंकार्य्यत्वाद्यंतत्पुपरंपरासाध्यनत्वत्वप्रकारकंज्ञानंचहारानुपस्थितेरितिअपूर्वस्यप्रहारा
नुपस्थितेरित्यर्थः ननुतादृतरत्वेननुछिद्इतरत्वेनतदुपस्थापकाभावादितिचेनछिद्इत
रत्वेनरूपेणोपस्थापकाभावाद्इत्यर्थःअनुपस्थितिरितिचेनछिद्इतरत्वोनरूपेणोपस्थिति
रित्यर्थःमानाभावादितिछिद्इतरत्वेनतात्पर्य्यग्रहोपिघटेनेतारतोबोधात्तत्रतायाछिद्
तरत्वेनोपस्थितौप्रमानाभावादित्यर्थः अभ्युपेत्यसमाधत्तेआस्तावेतिअत्रापिस्वर्गकामोय
जेतेत्यत्रापिसाक्षादन्यसाध्यनत्वप्रकारेणोवाचयइतिसाक्षादन्यसाध्यनत्वत्वप्रकारेणोवा
साक्षादन्यसाध्यनत्वेनवबोधइत्यर्थः किंनछिन्नमितिनःअस्माकंकिंछिन्नमित्यर्थःअ

MEMORIA

शु विनाशिनः फलपूर्वकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनः कालांतरभाविफलजनकत्वं स्वध्वंसा
धिकरणकालध्वंसादिकरणकालोत्पत्तिकफलजनकत्वे इह यागेन यो ज्ञानफलपर्यंतस्या
पि व्यापारजनकत्वं ज्ञानयोग्यतात्वं निरासारिति मेकानन्यधितो वेदी स्यादिना ग्रंथेन यो ग्यतात्वं
रासादृत्यर्थः नन्वेवमातिरेकं अन्वयव्यतिरेकं रूपस्य योग्यतात्वं नंगीकारे आशुविनाशिनफ
लपूर्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिनः कालांतरभावि फलजनकत्वं व्याप्तेरिति तत्कालस्थायी फल
स्य स्थायी भावव्यापारः भावरूपो व्यापारोऽस्यास्य तत्कालस्थायिभावव्यापारकः तस्य भा
वस्तत्वं तद्व्याप्तेरित्यर्थः यागध्वंसमपि धापार्थांतरवारणाय भावेति ग्रंथेन नानाकारकयागाः
फलनक्षस्थायिभावरूपव्यापारवान् आशुविनाशित्वे सति कालांतरभाविफलजनक
त्वादितितेदुक्तं मा चार्थैरिति तत् आशुविनाशिनः फलकालस्थायिव्यापारजनकत्वे उक्तं
कथितं आचार्यैः हृदनाचार्यैः चिरध्वस्तमित्यादि चिरध्वस्तं फलं पूर्वक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियो
गि कर्म यागादि अतिशयं व्यापारं विना फलाप्रकलेजनयितुं नालं वृनसमर्थं चिरध्वस्तं कारण
स्य व्यापारद्वारेवैव तुत्वं यथा अनुभवस्य संस्कारद्वारे व हेतुत्वं ध्वनिकल्पनायां ध्वनि
रसोहमकोरेव कल्पनीयत्वाद्धर्मकल्पनायामेकत्वेव कल्पनीयत्वादिति भावः स्थायित्वं
फलकालस्थायित्वं पुनः उक्तं पुनरिसिद्धं न च पूर्वमपि पुनरुक्तमिति शंकनीयं न च यत्र

चेयमतिरेकं फलकालस्थायित्वे इदानीं यागाधिकरणादिनाऽनंतरदिने यागप्रत्यक्षतापत्तिः या
गे प्रत्यक्षतापत्तिः प्रत्यक्षविषयतापत्तिः विषयतासंबंधेन प्रत्यक्षापत्तिरित्युपाय तद्धितीयक्षणाव
योग्यत्वादितिपथा च अनद्दानीं यागप्रत्यक्षतापत्तिरितिभावः इदानीं यागोत्पत्तिअधिकरणादि
नांतरदिने द्वितीयक्षणमित्रक्षणो वानयत्रेयमिति इष्टसाधनीभूतयागाभावकानिति प्रत्यक्षविरो
धातविधिमित्रोऽर्थवादइतिविधिमित्रं वाक्यमर्थवादइत्यर्थः सतु अर्थवादस्तु त्रिविधः
त्रिविधार्थवादविभागेकोपाधिमान तदुक्तमितितत्र अर्थवादस्य त्रैविध्यं उक्तं कथितं द्वेरिति
शेषः विरोधे गुणवादस्यारतिविरोधे अर्थोपपत्तेसति इअर्थवादः सः गुणवादः गुणवादना
मर्थवादः आत्मोपपत्तिः अनुवादः इवाधारते इति प्रमाणांतरेणनिश्चितार्थकत्वे सतियोऽर्थ
वादः सअनुवादअनुवादनामार्थवादः यथा अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिभूतार्थवादस्तु च ना
दितितयोः अर्थोपपत्तिप्रमाणांतरेणनिश्चयविषयार्थकत्वयोः हानातत्यागातयोऽर्थवादः
सः भूतार्थवादभूतार्थवादनामाऽर्थवादः यथा च. गौर्वाहीकोयत्रदुःखेनसंनिश्रे
च यस्तमनंतरआमिलाकोषनीतेचतत्सुखं च पदास्यं दमितिअर्थवादस्त्रिधामतरत्यर्थः
सोयंशब्दइतिसत्रिधार्थवादस्यतरूपः अथमनुवादनिरूपणः अनियतध्वंसप्रागभावयोः
प्रतियोगिकज्ञानाकारविनष्टोगकारइति प्रतीतेरतिरुत्पन्नेच प्रकारकप्रमितिविषय
त्वे सति विनष्टत्वप्रकारकप्रमितिविषयत्वादित्यर्थः अत्र गुरवइति। अत्रानित्यत्वस्य

[illegible] कहतो गुरुत्वस्य इतात्मा कुरित्यनेनान्वयितया च अनित्यत्वसाधकहेतौ गुरुत्वः संयोगात्मकत्वमुद्भावनया च
कुरिति भावः नित्यः शब्द इति शब्दो नित्यस्पर्शः निर्देशो कदाचिदनित्यत्वस्य साध्यतामभ्युपगम्य दोषमुद्भाव्य
त्रिभुक्तमेव पक्षसाध्ययोर्निर्देशः व्योमैकगुणत्वात् आकाशमात्रगुणत्वात् तत्परिमाणवत् आ
काशपरिमाणवत्। अत्र प्रयोजनकार्यं एतदनुमानस्य प्रयोजकं कर्त्तव्यं प्रयोजकं अन्यथा
[illegible] स्य नित्यतां विना प्रत्यभिज्ञानस्य तत्राविशिष्टदंताविशिष्टयोरभेदप्रत्ययस्य अनुप
पत्तेरिति भवन्मते पूर्वानुभूतगकारस्य इदानीं नष्टत्वात् तद्भेदस्य इदानीं तनगकारेऽभावादि
ति भावः तवेदं भ्रम इति पुक्तः पाठः बाधकाभावादिति इदंताविशिष्टतानत्वेन वाहुपरिमाणः
साक्षात्कारः भ्रम इति नहि भ्रमाच्छक्तसिद्धिरिति भावः न चेदं भ्रम इति भ्रम इति पुक्तः पाठः
बाधकाभावादिति इदंताविशिष्टगकारे तत्राविशिष्टगकारभेदस्वीकारे बाधकाभा
वादित्यर्थः उत्पत्तिप्रतीतिः उत्पन्नो गकारः विनष्टो गकार इति प्रतीतिबाधिका इदंता
विशिष्टगकारभेदस्वीकारे बाधकाभावादित्यर्थः उत्पत्तिप्रतीतिः उत्पन्नो गकारः
विनष्टो गकार इति प्रतीतिबाधिका इदंताविशिष्टगकारे तत्राविशिष्टगकारभेदस्वीकारे
बाधिकात् पूर्वगकारस्य नष्टत्वादिनदानीं तनगकारस्योत्पन्नत्वादनयोर्भेदे
नाभेदासंभव इति भावः तस्याः उत्पन्नो गकारः नष्टो गकार इति प्रतीतेः अन्यत्र बाधकाभाव

[illegible] पादविषयत्वा गकारस्य जन्मो वा पुस्तन्नष्टोत्पत्त्यादिविषयत्वादित्यर्थः तथा चान्यनिष्ठोत्पत्त्या
दिप्रतीतिः सोयं गकार इति प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमात्वेन बाधकेति भावः तत्रेति तत्र का स्वचनेन
सम्यक् गकारगतत्वेन गकारनिष्ठत्वेन उत्पत्त्यादीति आदिनाध्वंसप्रागभावः तथा च गका
रगतत्वेनोत्पत्त्यादिप्रतीतेर्ध्वंसप्रागभावविषयकत्वसंभव इति भावः न वा सो भ्रो
तरति भ्रमो गकारगतत्वेनोत्पत्त्यादिप्रतीतिः भ्रांतिः गकारगतत्वांशे भ्रांतिः बाधकाभावात्
तादृशप्रतीतेर्गकारगतत्वांशे प्रमात्वे बाधकाभावात् प्रत्यभिज्ञानं बाधकामात् गकारगत
त्वेनोत्पत्त्यादिप्रतीतेर्गकारगतत्वांशे प्रमात्वे सोयं गकार इति प्रत्यभिज्ञानं बाधकमित्यर्थः
अनेनैव सेति अनेनैव गकारगतत्वेनोत्पत्त्यादिप्रत्यये तेनैव सोयं गकार इति प्रत्यभिज्ञा
अनेनैव तद्बाधितमिति भावः साक्षाद्यान्नत्वत्र विनिगमकमस्तीति अत्र उत्पत्त्यादिप्रती
तिप्रत्यभिज्ञानयोर्बाधकत्वे विनिगमकमस्त्येव तत्र पक्षपातिनी पुक्तिरस्त्येव विनि
गमकाभावे इति उत्पत्त्यादिप्रतीतिप्रत्यभिज्ञानयोर्बाधकत्वे विनिगमकाभावे विनोत्पत्त्यादि
प्रत्ययस्यैवेति आदिपदेनोत्पत्तिपरिग्रहः एवकारेण प्रत्यभिज्ञानव्यवच्छेदः विनिगमका
भावे विनोत्पत्त्यादि [illegible] एवकारेण [illegible] तत्र
कतरपक्षपातिपुक्त्यभावात् उभयोरेवेति उत्पत्तिविनाशप्रत्ययप्रत्यभिज्ञानयोर्बाधन
[illegible] उभयोर्मध्येऽन्यतरस्यैव प्रमात्वे पर्यायत्वे कथमेतादृशमेतत् उत्पत्तिविनाशप्रत्यय

प्रत्यभिज्ञानं चोपमात्वं तथा च सतीति प्रत्यभिज्ञानस्य गत्वावच्छिन्नभेदाभावविषयकत्वे च सतीति
गकारोऽयमित्याकारकस्यादित्यर्थः ननु सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा
नस्य सोऽयं गकारेनस्यादित्यर्थः तद्धि गत्वावच्छिन्नाभिन्न इति पूर्वानुभूतगत्वावच्छिन्नाभिन्न इत्यर्थः न कृतेऽते गत्वेत हृत्वा वगत्वे वानुव्यवसायरूपभावः तथा च सतीति सोऽयम
इति प्रत्यभिज्ञानस्य तद्धि गत्वावच्छिन्नाभिन्नाभिन्नत्वे च सतीत्यर्थः तज्जातीयोऽयमिति स्यादिति
पूर्वानुभूतगजातीयोऽयमित्याकारकस्यात् गत्वे जातित्वानवभासनादिति सोऽयं गकारऽइति प्रत्यभि
ज्ञाने गत्वे जातित्वादित्यर्थः यत्र तु गत्वे जातित्वं विषयस्य व तज्जातीयोऽयमित्याकारो वीक्ष्यः त
दपि भेदवचनमपि नन्वसम्यक् उक्तदोषात् तद्गुरुमतप्रस्तावोक्तदोषात् तद्दूषणान्तरमाह। शब्दस्य
द्रव्यत्वे मानाभावश्चेति साक्षात्संबन्धेनेति समवायसत्तासाक्षात्संबन्धेनेत्यर्थः ननु शब्दस्य
द्रव्यत्वे तदाश्रयीभूताकाशरूपद्रव्यान्तरकल्पनीयमिति गौरवं शब्दस्य द्रव्यत्वे तु तदाश्रयव्य
क्तेः कल्पनेनलाघवमित्यत आह। शब्दस्येत्यादिना शब्दस्येत्यादिना
वाहलिंडवागाश्रयत्वापत्तेः वह्निरिंद्रियगाश्रयत्वाभावापत्तेः तदपि अन्योऽयं वचनमपि अन्तर
व गुरुमतदूषणप्रस्तावोक्तदूषणादेव दृष्टान्तासिद्धिः अत एकरूपदृष्टान्तासिद्धिरित्यर्थः
ध्वनिवर्णनित्यत्वस्य शब्दत्वाभावादित्यत्र तात्पर्यं अतो नासिद्धासिद्धिव्याघातः यद्धि हि तौ
संहतिवर्णान्यः स्फोटात्मकः प्रमाणसिद्ध इत्यर्थः तथाहि वर्णात्मकस्फोटात्मकस्य प्रमाणा

सिद्धत्वं तावतोऽपि वर्णकदंबरूपार्थावर्तिसमूहरूपार्थांशाश्रयविनाशितपातीयपक्षावस्थिध्वं
सप्रतियोगितयामेलनासंभवात् एकैकक्षणावस्थायित्वासंभवात् अप्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षाविषयत्वं
निरुक्तैः संदिग्धं च वर्णकदंबरूपार्थांशपदार्थं प्रत्यक्षाविषयत्वेतद्प्रत्ययो वर्णकदंबात्मक
पदार्थानेकृतः कस्मात् अर्थप्रत्ययः घटादिरूपार्थः शाब्दबोधः स्यात् भेदेतत्स्यात् कल्पसमाम
पेक्षादिवा कथात् घटादिशाब्दबोधाभावप्रसंगात् पदार्थविशेषः स्फोटः स्फोटनामा सम्भवेयः ट
स्फोटकल्पयः यतः यस्मात् पदार्थात् अर्थप्रत्ययदर्शनघटादिशाब्दबोधस्यर्थः तदशुद्धस्फोट
स्ववर्णांगत्वं अप्रमुद्धं न प्रमाणसिद्धमित्यर्थः सहि अर्थप्रत्यायकोऽस्फोटनामा पदार्थः ता
वद्वर्णांगः वर्णकदंबरूपपदघटकपावद्वर्णांगतावं तां मध्ये वर्णकदंबरूपपदघटक
वर्णानां मध्ये तावद्वर्णमिव्यक्तिर्व्यंग्यो वा वर्णकदंबरूपपदघटकपावद्वर्णमिव्यक्तिर्व्यंग्यो
व नार्थः नतोऽर्थो व्यंग्यः आशु विनाशोत्पत्तीयपक्षावस्थिध्वंसप्रतियोगितयाक्रमिकाणां क्रमो
त्पन्नानां तेषां वर्णकदंबरूपपदघटकानां वर्णानां मेलनासंभवात् एकैकक्षणावस्थायित्वासं
भवात् नस्फोटः नतावत्तां मध्ये पदकिंचिद्वर्णांगपदघटकारमात्रो गौरसौ घटपटकुप
कारमात्रो ह्यारसौ घटपदस्फोटप्रत्ययो घटपदस्फोटत्वानेऽर्थप्रत्ययापत्तेः घटबोध
पत्तेः ननु चरमवर्णस्यैव व्यंजकत्वं वाच्यं मतआह। वर्णांतरवैफल्यमिति नोत्पत्तेः न ना
वद्वर्णमिव्यक्तिर्व्यंग्यः तदसंभवात् तावद्वर्णमिव्यक्तेः संभवान्नतथा एकस्फोटव्यंग्य

[illegible]

[illegible]

[illegible]

वेदिस्थः अत्र नन्वित्याशंक्य पांगुरनरतिरत्याकुरिस्थिमेणाच्चिस्व प्रकाशमेव स्वं प्रकाशो
ज्ञानं यस्य तत्स्वप्रकाशमित्यस्य स्वयाप्तकमेव स्वयाप्तमेव चेति फलितार्थः ज्ञानं कर्तृत्वान्मा
नं तेन स्वरूपं स्वाधिकरणमात्मानं च ज्ञानाधिकरणमात्मानं प्रकाशयतीत्यतएव ज्ञानसामान्य
दादिरूपविषयस्यात्मस्वाधिकरणमात्मविषयत्वादेव सर्वमेव ज्ञानं स्वकर्तृमेव ज्ञानं घट
महं जानामीत्याकारकमिति अयं घटो घटमहं जानामीत्याकारकमित्यर्थः अन्यथा घटय
मुख्यविशेष्यकज्ञानानिर्वाहः इत्थं च ज्ञानस्य घटमहं जानामीत्याद्याकारकत्वे च मितिमा
तृमेयविषयत्वादिति अभिज्ञानं माता जीवात्मा मेयो घटादिः तद्विषयत्वात् त्रिपुटीप्रत्य
क्षेतीति मितिमातृमेयत्रितयप्रत्यक्षरूपतेत्यर्थः तत्र तत्तद्गुरूपवचनेन नस्मकस्वा
त्मनो घटज्ञानाद्यात्मकस्वस्वरूपस्य चाक्षुषादिज्ञाने लौकिकचाक्षुषादिज्ञाने विषयसं
निकर्षयोरपि विषयस्य लौकिकसंनिकर्षस्य च हेतुत्वात् कारणत्वात् प्रकृतेविषयसंनि
कर्षयोः कारणयोरव्यवहितपूर्वक्षणोत्पत्तिदर्शनेन चोत्पत्तिमानित्यादिना पूर्वमस्ति
स्वपूर्वमस्तिसंनिकर्षं वास्वपूर्वसंनिकर्षं वा तथाच घटादिज्ञानात्पूर्वं स्वात्मकघट
ज्ञानं कथं यात्वामतिभावः चाक्षुषादीतिआदिनास्पर्शनपरग्रहः उक्तरूपवतएव
अस्यैतएव कारणाउक्तरूपद्वयमपि न द्वयवच्छेदः अन्यथा उक्तरूपवद्द्वयमपि न द्वय

ध्यस्य चाक्षुषादिज्ञाने योग्यत्वे निरूढं सुप्रसिद्धं तथैव ज्ञानं तथैव अनुमेयं ज्ञानमिति अस्मदा
कारकत्वं ज्ञानताघटत्वप्रकारकज्ञानजन्याघटत्वप्रकारकज्ञानता इति तदपि भट्टवचन
मपि न नस्य कानिरस्तत्वादिति अतीत्यादिस्तस्थलेन निरस्तत्वादित्यर्थः अप्रसिद्धोऽनुमानं
सर्वमप्रसिद्धोऽनुमानासंभवाच्च अनुमित्यसंभवाच्च इदपते अन्यथोत्पाद्याशंकायां समाधा
नमुच्यते योग्यत्वात् निर्विकल्पकमिन्द्रियबुद्धिसुखदुःखेच्छादयः प्रयत्नविशेषाणां योग्यत्वे
मीकारात् न चैवमिति एवं ज्ञानस्य मानसत्वग्रहेन तज्ज्ञानमपि मनसा ज्ञानमपि स्यात् एवं अने
न प्रकारेण तत्ज्ञानमपि ज्ञानविषयकं ज्ञानविषयकमपि स्यादि
ति पूर्वं तत्र चेत्यत्र नवस्थेति सीत्याऽनवस्थातत्रानवच्छेदकत्वविषयांतरसंक्रामस्याः प्र
तिबंधकत्वे किं मानं किं प्रमाणं फलानुदयएव ज्ञानविषयकज्ञानरूपफलानुदयएव
पि ज्ञानस्य मनोऽग्राह्यत्वेपि तस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यं प्रमात्वं तत्प्रामाण्यं साध्यं प्रसिद्धः प्रामाण्य
रूपसाध्यज्ञानाश्रयतया पीत्याशंकायां भट्टाइतिइत्यादिना चाग्रे ज्ञानतया ज्ञानतारूपलिं
ग न प्रामाण्यमपि विषयीकरोतीति ज्ञानेज्ञानत्वमिव प्रामाण्यमपि विषयीकरोतीति भावः
ज्ञानमात्रस्य ज्ञानत्वमात्रविशिष्टस्य नाशः ज्ञानतायां ज्ञानमात्रस्य वाप्ति रिति तथा मन
स्योन तत्रा ज्ञानतारूपहेतोः ज्ञानमात्रं ज्ञानत्वमात्रविशिष्टं न तु तत्प्रमात्वमपि न तु तत्प्रमा
त्वविशिष्टं प्रमात्वसाध्यतावच्छेदकातिरिक्तेन रूपेण अन्यथा साध्यतावच्छेदकातिरिक्ते

न तु वेत्ता अन्यथासाध्यतावच्छेदकाभिरक्तेनापि रूपेण प्रामाण्यासाध्यासङ्गीकारे वह्निव्याप्यो
धूमवान् ज्ञानात् पर्वते वह्निव्याप्यो धूमवान् तानात् दहनसिध्यापत्तेः पर्वते वह्निसिध्यापत्तेः नो
पः ज्ञानात् तथा प्रमात्वस्य विशिष्टस्य व्याप्तिर्गृहीतेति अंशकल्पो व्यभिचारात् पटत्वादिभ्र
मजन्यायां पटत्वादिप्रकारकज्ञानतायां पटत्वादिप्रकारकप्रमायां व्यभिचारात् न तु प
टत्वं प्रमानाधिकरणपटत्वप्रकारकज्ञानतापटत्वप्रमाव्याप्ये वेत्यत आह साध्यप्रसङ्गे
स्चेति प्रमात्वविशिष्टरूपसाध्यस्य अनुमितेः पूर्वमासिद्धेरित्यर्थः सुखस्त्वात्म
इत्यादुरित्यग्रिमेणान्वयि स्वप्रकाशमपि स्वप्रकाशत्वरूपोत्कर्षस्वामिवत्स्वात्मक
ज्ञानमिवत्व प्रामाण्यमपि स्वतः प्रामाण्यमपि सिध्यति तत्तात्मकज्ञानस्य विषयो भवति
स्वप्रकाशतायाः सिद्धेरिति चेन्न तत्पटज्ञानादि नात्मानो विषयीकर्तुमशक्यत्वादि
त्यादिग्रन्थेन स्वप्रकाशतायाः खंडितत्वादित्यर्थः ननु रूपमते ज्ञानमिष्टप्रत्यक्षविषयता
नसान्निकर्षनियम्यान चाज्ञानप्रत्यक्षे विषयः कारणं किंतु ज्ञानोत्पादकसामग्र्येव
तज्ज्ञानेतज्ज्ञानविषयतानियामिकेत्युक्तं तु ज्ञाने स्वप्रकाशतानिराकाङ्क्षं पदं मादध्या
तीत्यत आह। किंचेवमित्यादिरेव प्रामाण्यस्वतोग्राह्यत्वे ज्ञानं प्रामाण्यसंशयो न स्यादि
ति दूरेऽदं जलमिति ज्ञानानंतरं कदाचित् इदं ज्ञाने प्रमानवेति संदेहो जायते स न स्या

त्यर्थः ज्ञानग्रहे प्रामाण्यनिश्चयादिति भवन्मते ज्ञानग्राहकस्योत्पत्तिकाले प्रामाण्यनिश्चयस्यो
त्पादात् ज्ञानग्राहकस्यैव प्रामाण्यनिश्चायकत्वादिति पर्यवसितार्थः निश्चिते प्रामाण्ये प्रका
रकनिश्चयविशेष्यज्ञाने संशयायोगात् प्रामाण्यप्रकारकसंशयस्य भवात् तत्र ग्रहे तात्ग्रहकाले
प्रामाण्यग्रहे स्वप्रकाशग्राह्यतायां व्याघातादिति तथा तादिति यावज्ज्ञानग्राहकसा
मग्रीग्राह्यतायां व्याघातसंगादित्यर्थः ननु यस्मिन् ज्ञाने प्रामाण्यसंशयो जायते प्रामाण्यसंशयात् पूर्वं
तज्ज्ञानमपि न गृह्यते तो न स्वप्रकाशग्राह्यतायां व्याघातादिति यावज्ज्ञानग्राहक
सामग्र्याग्राह्यतायां व्याघातसंगादित्यर्थः ननु यस्मिन् ज्ञाने प्रामाण्यसंशयो जायते प्रामाण्यसं
शयात् पूर्वं तज्ज्ञानमपि न गृह्यते तो न स्वप्रकाशग्राह्यतायां व्याघात इत्यत आह धर्मिज्ञानाभा
वाच्चेति तथा च धर्मिज्ञानरूपकारणाभावात् प्रामाण्यसंशयो न स्यात् ननु संशये धर्मीद्रियस
न्निकर्षस्य कारणत्वे स्वीक्रियते न तु धर्मिज्ञानस्यापीत्यत आह समानधर्मवत्त्वेत्यादि
समानवत्त्वयोस्तत्तद्भावयोर्भवकोटिसहचरितधर्मवत्त्वयोर्व्याप्यव्यापकयोर्भावादि
धर्मिज्ञानस्य चोभयोः संशयसत्त्वाभावात् संशयहेतुत्वाभावात् संशयहेतुत्वे निश्चयात
तीयमीमांसकमतमाशङ्क्याह ननु रागादिमत्त्वेति तन्मते ज्ञानमनुव्यवसायग्राह्यं ताहशो व्यव
त्वे सति घटत्वे सति घटत्वे च तथा हि निश्चितं प्रामाण्यस्य प्रमानुव्यवसायग्राह्यत्वे जा

नीरूपनीतः उपनयत्वं सन्निकर्षाश्रयः कृत घटत्ववत उपलक्षणं सन्निकर्षाश्रयत्वा
त तद्विशेष्यकता घटत्ववद्विशेष्यकतासंसर्गरूपा घटत्वज्ञानयोः संसर्गरूपा ज्ञाने अयं घट
इति ज्ञाने मनसा गृह्यते मनोजन्यग्रहविषयीभूतभावति तदतः घटत्ववतः पूर्वं मनोजन्य
ग्रहपूर्वकाले उपस्थितत्वात् एवं यावद्रूपोपस्थितिविषयत्वात् वह्निरर्थति आगमतत्स
मवेत गुणाद्यातिरिक्तभावभिन्नार्थत्वार्थः उपनयमहकारेण ज्ञानलक्षणरूपसन्निक
र्षसहकारेणातस्य मनसः वह्निरर्थप्रकाशकत्वात् वाक्यार्थविषयकज्ञानज्ञानकत्वात् क्षण
तिज्ञानमित्यभिमेणान्वेषणं अन्यथा उपनयसहकारेणामनसो वह्निरेव प्रकाशने कविकाव्य
मूलेभूतज्ञानकवेः काव्यमूलभूतज्ञाने काव्यं वर्णात्मककर्म तन्मूलभूतं कारणीभू
तं ज्ञानं मानसं वाक्यार्थज्ञाने कवेः कोविदं एवमिति अनुव्यवसाये घटमहं जानामीत्यनुव्य
साये विषयप्रतिभानं घटत्वं प्रकारकोभयस्य एकस्मिन् अयं घट इति ज्ञाने तदपि मुख्यमि
मत मत्र विशेष्यतावत् विशेष्यतया तुल्या च दृष्टज्ञानयोः संसर्गरूपा मुख्यतानवसम्यक्
एव हि एकस्मिन् ज्ञाने घटत्ववद्विशेष्यकत्वं सति घटत्वप्रकारकत्वोभयग्रहे तद्विशे
ष्यकत्वं घटत्ववद्विशेष्यकत्वं तत्प्रकारकत्वं घटत्वं घटत्वप्रकारकत्वं गृहीतं अनुव्यव
साये अविषयीकृतं एतावदेव घटत्ववद्विशेष्यकत्वं घटत्वप्रकारकत्वोभयमेव प्रामा

एवं प्रामाण्यं दद्यात् अंतेहिशेष्यं कृविशिष्टतत्प्रकारकत्वं घटत्ववद्विशेष्यकत्वविशिष्टघट
त्वप्रकारकत्वं प्रामाण्यमिति पूर्वं गान्वयि घटत्वप्रकारकत्वं घटं घटकत्वं वैशिष्ट्यं वसाच २
मानाधिकरणसंबंधेन बोध्यं तद्विशेष्यत्ववस्य पूर्वं मनुव्यवसाया स्वं अनुपस्थितेः अज्ञाना
त ननु कथं तद्विशेष्यकत्वं तत्प्रकारकत्वं चानुव्यवसायविषयः इत्यतआह संसर्गविधया
वेति संसर्गविधया घटत्ववतोः घटत्वस्य च संबंधविधया हि अवधारणे भासते अनुव्यवसा
यविषयो भवति किं च तदपीत्यादिना तदपि सामानाधिकरण्यसंबंधेन घटत्ववद्विशेष्यक
त्वविशिष्टघटत्वप्रकारकत्वमपि अपिकारणाद्घटत्ववद्विशेष्यकत्वघटत्वप्रकार
कत्वोभयपरं यतः न प्रामाण्यं न प्रामाण्यं दद्यात् वह्निगुणयोर्गुणावह्नीति भ्रमे इ
ति गुणयोर्वह्नित्वावगाहीति वह्नौ गुणत्वावगाहीति यः स्मृतानेन नात्मा भ्रमः तस्मिन्नित्य
र्थः अस्ति वह्नेतद्धर्मे तौ तत्र निरूपकस्मृतानेन भ्रमे वह्निवि. शेष्यकत्ववद्
त्वं वह्निशेष्यकत्वं वह्नित्वं प्रकारकत्वं चेति तथा च सामानाधिकरण्य
संबंधे न वह्निवद्विशेष्यकत्वविशिष्टवह्नित्वप्रकारकमपि तु चरमं वा तीति भा
वः तद्विशिष्यकत्वावच्छेदेन घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वं घटत्व
प्रकारकत्वं घटत्ववद्विशेष्यकावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वमिति यावत् इत्युक्तं प्राची

नैरुक्तं तत्त्वकारकत्वेन हि शेष्यकत्वावच्छिन्नत्वं च तत्त्वरूपसंबंध विशेष अवच्छेदावच्छे
दकभावः तद्विशेष्यकत्वतत्त्वकत्वयोरर्थ छेदावच्छेदकभावः प्रथमप्रथमानुव्यवसायेन
प्रामाण्यग्रहः प्रथमानुव्यवसायेन प्रामाण्यविषयत्वं मास्तामिति पाठः सुगमः अत्रमा
शङ्केति बाधार्थ कोऽनुमानः शब्दः तेनन लोकानुपपत्तिः अन्यथा लोकव्यवस्था
दितिद्वितीयेन तद्वितीयानुव्यवसायेन तु स्यात् प्रामाण्यग्रहः स्यात् तद्विशेष्यक
त्वस्य घटत्ववद्विशेष्यकत्वस्य पूर्वद्वितीयानव्यवसायात् पूर्वं प्रथमानुव्यव
सायेनोपस्थितेरिति प्रथमानुव्यवसायेनोपस्थितेरिति प्रथमानुव्यवसायानिरो
पस्थितेरित्यर्थः नचैवमितरेतरं अनेनकारणप्रामाण्यसंशयः तद्विशेष्यकत्वावच्छेदनत
त्वकारकस्य अनुव्यवसायगम्यत्वे अनुव्यवसायविषयत्वे प्रामाण्यसंशयो मास्तां
ज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् दोषविशेषात् प्रामाण्यग्रहः अतिवेधकीभूतदोषवि
शेषात् यत्र यस्मिन्ज्ञाने प्रामाण्यं तद्विशेष्यकत्वे सति तत्त्वकारकत्वं नगृहीतं नचिव
कीकृतं तस्मिन्ज्ञाने संशयः संभवति प्रामाण्यसंशयेसंभवात् अन्यथानिरुक्तकारण
संशयानभ्युपगमे पुरुषत्वसंशयोपि तस्य पुरुषत्वस्य च पूर्वं स्थित्वात् तत्त्वकर्तृत्वनिश्च
यात्मकज्ञाने विषयत्वात् तथा च दोषवशात् पुरोवर्तिनि पुरुषत्वं नगृही

तं तत्र पुरोवर्तिनि पुरुषत्वसंशयः तथा च यदा दोषवशात् अनुव्यवसाये ज्ञाने प्रामा
ण्यं नगृहीतं तदा ज्ञाने प्रामाण्यसंशयः स्यात् नचैवमितरेतरं प्रामाण्यस्य द्वितीयानुव्यव
सायग्राह्यत्वे प्रतिबंधकं प्रामाण्यग्रहं प्रतिबंधकं वा वदाश्रयानुव्यवसायग्राह्यत्वमितिवादिनः
आश्रयस्य स्वाश्रयस्य अनुव्यवसायग्राह्यत्वे तद्विषयत्वे तिरेवधारणे मिश्रनये मुदाहि
मिश्रनये स्वतोग्राह्यत्वे प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वं तत्र तादृशस्वतोग्राह्यत्वं च न प्रामाण्येन अग्र
हात् अविषयीकरणात् एव द्वितीयानुव्यवसायेन साध्यत्वं सिद्धौ साध्यज्ञाने ज्ञानं प्रा
मण्ये ग्राहकं तथा प्रामाण्यग्राहकं तमनुमाने यथा इदं पुरुषज्ञानमिति इदं च तत्पुरुषज्ञा
नं चेति विशेषणाद् तत्पुरुषज्ञानमित्यर्थः पुमान्पुरुषत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नपुरुषत्वो
पकारकत्ववत् तत्कारणत्वं पुरुषज्ञानत्वात् कारणमिति विशेष्यकत्वावच्छिन्नपुरुषत्वप्रकार
कत्वज्ञानत्वोरेतरेतरसंबंधवत्त्वात् इति अनुव्यवसाये गृहीते प्रामाण्यं पुरुषज्ञानवदि
त्यर्थः कन्यांतरमाह यदा यदि तत्र पुरुषत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नपुरुषत्वे
प्रकारत्ववत् तत्रैवमितरेतरं कारणमिति विशेष्यकत्वावच्छिन्नपुरुषत्वप्रकारत्ववदिति
व्यवहारहेतुद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नं तत्प्रकारकत्वग्रहेऽनुकूलं वर्तते प्रथमाद्वितीयानुव्यव
सायेन प्रामाण्यग्रहस्तदा वैतरं मनसि कृत्वा तरेकिं तावा अनुमानेन प्रामाण्यग्रहः प्रामा

तथाभावरूपप्रामाण्यमाप्रत्यक्षे अतिरेक्यनुमाने न्यूनं तु मशक्यमित्यतः किं वैयाधिकरणिमति
पुरुषज्ञानत्वं कारणमहेशेष्यकत्वावच्छिन्नं पुरुषत्वप्रकारकत्ववन्ज्ञानत्वरूपो हेतुः पुरुषवा
तत्प्रकारकत्वग्रहः पुरुषत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नं पुरुषप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यग्रहः कैन वार्यतां
केन प्रतिबध्यतां यतः प्रतिबंधकातनुते अनुभवसाधेन प्रामाण्यग्रहस्य प्रयत्नकात्यः प्रयत्न
न प्रामाण्याभावरूपप्रामाण्यरूपकस्य स्यादा इति कुत्सितास्थिः कुत्सिष्टस्तस्यादरः तेन
कारकज्ञानत्वमेवाकारकारणं रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वमेव कारणं रजतत्ववद्विशेष्यक
त्वमेव हेतुः प्रमाणं रजतज्ञानं प्रमाणं प्रमाणस्यात् प्रमाणस्यात् न दोषः रजतत्वप्रका
रकशुक्तिज्ञानसिद्धेः शक्तिज्ञानस्य रजतत्वप्रकारकत्वासिद्धेः ज्ञानीयरजतत्वप्रकारक
तायां शुक्तिविशेष्यतानरूपतत्वासिद्धेरिति पर्यवसितार्थः तत्प्रकारकज्ञाने तद्भाववद्
द्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञाने तीयतन्निष्ठप्रकारतायां तद्भाववद्विशेष्यतानिरूपितत्वमानं
मानं अस्तिविषयते कथमिति अवकारस्यनेनान्वयितार्थं तद्भावद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानाने
तीकारे शुक्तावपि शुक्तिविशेष्यकत्वार्थः विषयतान्वयानुवेधनेवोपाधिप्रयोज्यः
प्रयुज्यमानशब्दत्वार्थः तद्वत्त्वशुक्तिविशेष्यकत्वविषयतायां [illegible] कोऽवकर्ष
कारजतत्वोत्पत्तिसंसर्गावच्छिन्नतावितिप्रवर्तकत्वं अवकारविषयभूतं यद्रजतत्वं तस्य

असंसर्गाग्रहतद्विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावग्रहाभावात् शुक्तौ रजतत्व
निरूपितविशेष्यतासंबंधेन प्रवृत्तिरपि तत्र शुक्तौ रजतत्वस्य संसर्गाग्रहतद्विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नतद्भाव
तावच्छेदकरजतत्वप्रकारकत्ववद्रजतत्वं तस्य असंसर्गाग्रहतद्विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नप्र
तियोगिताकसंसर्गाभावग्रहाभावात् रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ विशेष्यतासंबंधे [illegible]
[illegible] रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिस्थले तथा च रजतत्ववत्
तिप्रतिरजतत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे च तेन विना विशेष्यतासंबंधेन रजतत्वप्रकारकज्ञा
नेन विना कथं शुक्तौ प्रवृत्तिः कथं शुक्तौ विशेष्यतासंबंधेन रजतत्वप्रकारे का प्रवृत्तिः तत्र
रजतत्वप्रकारकयथार्थप्रवृत्तिस्थले रजतत्वासंसर्गाग्रहस्य विशेष्यतासंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताकरजतत्वसंसर्गाभावग्रहाभावस्य हेतुत्वात् कारणत्वात् असंसर्गाग्रहस्य
संसर्गाभावग्रहाभावस्य च विशेष्यतारजतोरजतयोरेव न तथा न कुत्रचित् संवादिनी प्रवृत्तिः र
जते यथार्थप्रवृत्तिः क्वचित् संवादिनीति अरजते अयथार्थप्रवृत्तिः इतीति निष्प्रमाणत्वेन
अन्यथा कुतः तस्मात् तद्वृत्तितद्संसर्गरजतत्वे वृत्तित्वविशिष्टरजतत्वसंसर्गाभा
वस्य तत्प्रकारकसंवादिन्यां रजतत्वप्रकारसंवादिन्यां प्रवृत्तौ तद्भाव वति तद्संसर्गा
ग्रहस्य रजतत्वभाववद्विशिष्टरजतत्वसंसर्गाभावग्रहाभावस्य तत्प्रकारकविस
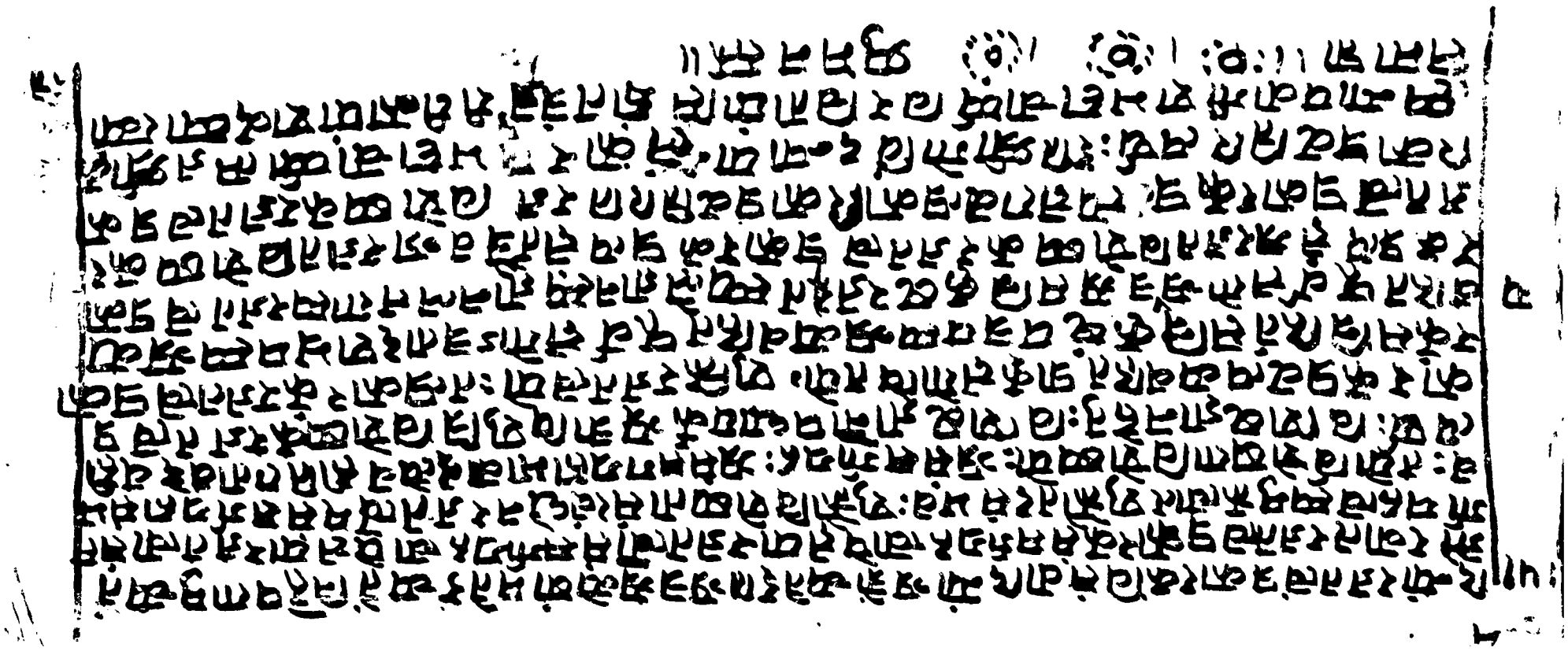
Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017